

18+

ЗОЯ ДОНГАК

Хамның чаяны

КНИГА 2 НА ТУВИНСКОМ ЯЗЫКЕ

Зоя Донгак

**Хамның чаяаны. Книга
2 на тувинском языке**

«Издательские решения»

Донгак З.

Хамның чаяаны. Книга 2 на тувинском языке / З. Донгак —
«Издательские решения»,

ISBN 978-5-00-680080-9

БИБЛИОТЕКА АКАДЕМИИ «РУССКИЙ СЛОГ» (БАРС). Во 2-ой книге романа «Душа шамана» Зои Донгак, наряду с линией судьбы шаманского рода, из которого вышла сама писательница, отражены исторические события с 1912 г. по 1954 г., показан путь становления Тувинской народной республики через особенности быта аратов, их борьбу против китайско-маньчжурских захватчиков и белогвардейских банд, с участием в гражданской войне и Великой Отечественной, когда Тува входит в состав СССР.

ISBN 978-5-00-680080-9

© Донгак З.
© Издательские решения

Содержание

ХАМНЫҢ ЧАЯАНЫ	6
ҮШ КЕЗЕКТИГ РОМАН	6
Допчу намдары	9
1. «ДЕМНИГДЕ – КҮШТҮГ...»	10
2. ЧАДААНАЖЕ ОРУККА	25
3. ХОМДУ ДАЙЫНЫ	32
4. МӨҢГҮН-ТАЙГАЗЫНЧЕ ЭЭПКЕН	43
5. КУНДУКАЙ	54
Конец ознакомительного фрагмента.	57

Хамның чаяаны

Книга 2 на тувинском языке

Зоя Донгак

Редактор Галина Николаевна Дубинина (Яковлева)

© Зоя Донгак, 2025

ISBN 978-5-0068-0080-9 (т. 2)

ISBN 978-5-0060-3023-7

Создано в интеллектуальной издательской системе Ridero

ХАМНЫҢ ЧАЯНЫ

ҮШ КЕЗЕКТИГ РОМАН ИЙИГИ НОМ

фото О. Гедрович

Зоя Шомбуловна Донгак

Допчу намдары

Зоя Шөмбүловна (кыс фамилиязы Кыргыз) ДОНГАК – эмчи, РСФСР-ниң кадык камгалалының тергиини. Россияның Чогаалчылар болгаш Журналистер эвилелдериниң база «Русский слог» академиязының кежигүнү, 3 шүлүк чыындыларының, 8 проза номнарының автору. Юрий Промптовтуң «В центре Азиатского материка», Бальтасар Грасианның «Оракул», Андрей Лисьевтиң «Не прощаемся» номнарын орус дылдан очулдурган. Томскыда эмчи институтунуң, Ленинградка клиниктиг ординатураның, Москвада А. М. Горький аттыг Литература институтунуң Дээди курстарының (А. А. Ольшанский, А. В. Воронцов, А. Ю. Сегеньниң проза, В. В. Сорокинниң поэзия семинарларының) доозукчузу, ол-ла институттуң аспирантызы.

Чогаал болгаш журналистика талазы-биле даштыкының база регионалдыг мөөрейлерниң лауреат-тиилекчизи. Зоя Донгактың чогаалдары амгы үениң шүлүк чыындыларында, калбак чогаалдың альманахтарында парлаттынып турар.

1. «ДЕМНИГДЕ – КҮШТҮГ...»

Көк баштыг, кадыр хавактыг, хүргүл карактарлыг, оңа берген шыва тоннуг Севил өгден үнгөш, көк кырында энчекке олурупкаш, шору чымчай берген алгының дүктүг талазының бир гужун буттарынга кызып алгаш, алгының өске дүк чок кыртыш талазын эдирээ¹-биле чымчадыр эттеп-ууштай берген.

Кезек ынчаар эдирээлээш, дыгдынчак дискээнде чымчай берген алгының кыртыжын кестик-биле сивирип арыглаан. Алгы көнгүс чымчагыжеге ынчаар эдирээлеп-ле орган. Адак соонда Холурааштың кырган-авазы Севил: «Че, алгыны чеже эттээр мен ам. Болду ыйнаан бо. Чуга кеш орлуучал, чуга сөөк сыныычал дижир болгай» дээн.

Алгы-кештен, ылаңгыя хой кежинден хеп даарап мергежээн, чымыштыг ажылга шуут-ла шириленип додуккан Севил чоок кижилериниң тонунга каш алгы херегин ыяк билир. Мөңгүн-Тайганың соок шириин агаар-бойдузунга чаңчыккан тыва хой изиг-соокка шыдамык, аң-мең дег хостуг оыттаар, кышкы үеде хар чиггеш, сускаанын хандырып алып. Кышты берге-дешсе-даа, час дүжерге, ол дүрген семириичел. Ындыг хой кежинден даараан хеп чылыг-даа, эптиг-даа.

Холурааштың кадайы Анай чоокшулап кээрге, Севил чугаалаан:

– Холурааштың тонунга чеди улуг хой кежи чедер, кеним.

Узун, чоон чаштыг, сырый кара дугаланчак кирбиктерлиг, кара карактарлыг, шилгедек, чазык Анай ыяды аарак кунчуундан айтырган: «Силерден тон даараарын өөренип ап болур бе?»

– Албан өөредип каар мен. Ажылдап билир кизи амыдыралга ынак болур. Хөрек болгаш ооргага эң семдер дүктүг, чылыг алгылар тааржыр. А чеңнерге, мурнуку эдекке чиик болгаш шала тас алгылар эки. Өгже кирээлем, – дээш, эдирээлеп орган алгызын ап алгаш, Севил өөнче углапкан.

– Оо, алгыларның аяаннын! – деп, Анай өгдө алгыларны магадаан. – Чымчаа шуут торгу-ла!

Алгыларны суйбап тургаш, чеди хой кештерин Севил шилип алган.

– «Алгының чымчаа идээзинде, аъттың чаажы ээзинде» – дижири шын. Холураашка тон даараар деп дап берип ор мен. Кылыр чүвем хөйүнге четтикпес ышкажыл мен, – дээш, Севил суугуда пашта шай хайындыра берген, – Ажыл төнмес, өлзе төнер дээрим ол, баштай чемненип алыыл.

Чемненген соонда кунчуу Анайга тон быжарын карыштап тайылбырлаан: «Улуг кижиниң тонунуң узуну – алды карыш. Улуг хоюнуң эдээнде калбаа – беш карыш, а бичии хойнуң эдээниң калбаа – үш карыш».

– Карыш дээрге, улуг эргек-биле айтыр салаа аразы бе?

– Кончуг шын-дыр. Карыштап көрөм, Анай, – дээрге, ол карыштаар.

– А чеңнерниң узуну, калбаа кайы-хире боорул? – деп, Анай айтырган.

– Чеңниң узуну – дөрт карыш, чеңниң калбаа – бир карыш болгаш дөрт илиг. Кижиниң шимчээринге шаптыктавас, тон хостуг болур ужурлуг.

Илиг дээрге ортаа салааның калбаа бе? Кизи холдарын өрү көдүрүп азы кыдыынче хере сунуп болур кылдыр де? – дээш, Анай холдарын кыдыгларынче, өрү көдүргүлээн.

– Ол-ол. Аңчы кижиниң чеңнеринге сыгыг барда, адар дээн ча-согуну аңаа ылдыртына берип болур.

¹ 1¹Эдирээ – чирик-чирик керттиктерлиг алгы эттээр узун ыяш.

Анай ам хүннүң-не Холурааштың кырган-авазы Севилден хеп быжарын, даараарын күзелдii-биле өөренип ап турган. Ону кунчузу мактаан: «Даанганда – берге чок, дарынганда – дадай чок» кижилерниң бирээзи-дир сен, Анай, эр-хей!»

– Мендээ! – дээн соонда Холурааш бо кирип орган.

Терең сырый, кара кирбиктерлиг, күдер-шыырак, хүнге, хатка хүрертир додуккан шырайлыг, шала чолдаксымаар, аптара дег делгем хөрөктиг Холурааш тарбаганын кырган-авазынче сунган. Оон белин долгандыр ораанган курунда хынныг улуг бижек база чемненирде херек кестик халаңнаан. А отчугаштар хыпкан карактары эрес, угаангыр.

– Даарап турар тоннуң ээзи келген-дир! Куруг эвес, арта олчалыг, – дээш, шевергин Анай хүлүмзүрөөн.

– Кай, менде тон даарап тур силер бе? – дээш, элик кежи чолдак тоннуг, өшкү кежи алгы чүвүрлүг, чымчак идиктерлиг Холурааштың карактарының оду улам чайнаан.

– Сеңээ даарап тур бис, Холурааш, – деп, Севил тарбаганын ап тура, харыылаан.

Амыраан Холурааш чымчак алгыларны суйбааш, ыяңгылыг ырлапкан:

Тонум орлуп чазарланза,

Даарап-ла бээр кырган-авам.

Чеңим орлуп, самдараза,

Чамап-ла бээр кырган-авам.

– Чүнү канчаар даараарын Анайыңга өөредип каан мен, ам кадайың селип-даараар эвеспе. «Карак шевери хаая, хол шевери ховар» дижири дег, кадайың шевер-даа, өөренил-чел-даа кижидир.

– Ындыг болза амыраан-дыр мен, кырган-авай.

– Моон сонгаар «Кончуг шевер Анайымны, хевим даарап бээр эжим» деп ырлаар сен, – деп, Севил баскан быштакты кезип ора, баштактанган.

Холурааштың ыр-шоорлуг хөглүг хөөнү чоок кижилерин сергедипкен. Севилдин дилиндектей кескен быштааның чыдының чаагайын! Кырган-авазының ынак суксуну – сүттүг шай. Соктап каан шай, дус кагган шайы хайны бээрге, сарлык сүдү-биле сүттээш, саарып-саарып, ыяш аяктарга Севил куткаш, аныяктарже сунган. Ол амданныг шай-биле чинге-тарааны, быштакты өрөмөлөп чип органнар. Чайын сарлык сүдү хоюг, хайындырбаанда-ла өрөмөзи кырында салдап турар. Холурааш өрөмеге дыка ынак.

– Эъттен база чинер, ажы-төлүм. Аңаа кижиниң хөңнү калбас. Оътка чаъс херек, а кижиге эът херек, – дээш, бышкан эът салган деспини Севил чылдыр идип каан.

Холурааш сүт дег ак диштериниң удургуларын агартыр хүлүмзүрбүшаан, тонунуң ийи ченин шенек чүстериңден ыңай сывыртыңгаш, чоон кара кежегезин хере суйбапкаш, эгин ажыр шывадапкаш, ооргазындан бижээн уштуп кээп, адыжынга чүлгүй аарак оожум шалааш, деспиде эът кырынга салып алгаш, изиг шайын аартагылаан. Оон бир холунуң улуг-эргээ-биле хой чарнының эдин чуга бажындан когжай иткилээш, артыгы талакы эдин бүдүңгө соя тыртып алган. Оон ол эътти: «чарын эдин чааскаан чивес» дээш ийи дайнам кылдыр кезипкеш, кырган-авазынче, кадайынче сунган. База бир талазын боду чип, шайын дөгере аартагылапкаш, час баштыг, хаш соруулдуг даңазынга таакпы тиге берген.

Ол-ла шимчээшкиннерни Севил карак ужу-биле бүдүү эскерип: «Моон өткүт чоон үнү Коңгур адазы-ла, а карактары, чараш шырайы калган авазы Чинчини дөзөөн. Шак мындыг эзир оглу харын-даа ужур эдерип билир, угун дөзөп хамнаар болган. Бир эвес хенертен өжежип, булганы бээр болза, мону кым шыдаар» деп магадап олурган.

Аас-кежиктиг Холурааш биле Анай өөнче чорупканнар.

Кызыл сөөскен даңазынга Севил таакпылап оргаш, кара өлүмден калган Чинчини – Коңгур оглунуң кадайын сагынган. Энениң чүрээ аарып, карактары шыгып, чаштыг апарган. Оон мага-бодунуң бир кезиин апарган дег дыка кежээ келин кыс Чинчиге ол үр-ле кажыыдаан. Узун даңазының хүлүн кактап-кактап, ону хавы-биле катай хойлап алган. Хүнзедир алгылар

эдирээлээш, могай берген Севилге чүгле суугуда от хөөмейлээн дег ырлаан. Удумзургай өг ээзи өлүг тарбаганче көргөш: «Хову-шөл, куйлардан бээр тояап, аккан хемнер уну-биле маңнап чоруур тарбаганым, кара өлүмден өлгөн Чинчимни канчап уттуптайн», – дээн.

Карактары шилденчек тарбаган дириг болза, Севилге: «Оо, кырган өгбе, хар дег арыг сеткилдиг база мерген угаанныг сен, кара өлүмден калган Чинчини чоктавышаан сен бе? Хейле ынчанма. Ону уттувут, – дээр ийик.

Оглу биле уйнуу кара өлүмге алыспайн, кадык боорга, дуза дилээн улус үзүлбес – ол харын чүгээр.

Тоолай (1912) чылда бойдус оттуп, көк шымыраарып, хемнерниң доштары эрээн соонда чай-даа дүшкен. Аалдар чайлаглаарынче белеткени берген. Хар эрээн соонда, чаьс үргүлчүлелдиг чаганындан хемнерде суг сыыгаваан. Көште терең суг кежери малга берге боорга, байларнын: «Дешти берген кудай бе бо?» деп хыйланыры дыңналгылаар.

Араттар биеэгизи дег байның шарыларынга мурнай чүдүртүнгөш, бо удаада база-ла эртежик чайлагже көжүп эгелээннер. Өгнү тиккеш, от-көзүн салгаш, аьш-чемни белеткеп алган турда, байлар өг-бүлөзи-биле бо кээр.

Алды ай чаазында чайлагга хойнуң дүгү хозалы бергенде агаарның байдалын көрүп тургаш, хой кыргылдазы эгелээр. Кончуг-даа аяс хүнде ам-на аалда улус хойларны кыргып кирипкен. Кижиниң аваангырын болгаш шыдамын шылгаар кыргылда үезинде Холурааштың ачазы Коңгур йөрээлин сала каапкан:

*Хоюг дүктүг хой-өшкү
Кыргыттынгыр болзун!
Хачылаан дүк хала чокка
Кыйырткайнып турзун!
Хой, өшкү саны хөй болзун,
Хой дүгү арбын болзун!*

Коңгур, Холурааш, Севил, Анай чаа кыргаан хой дүгүнүн ак-каразын ылгап, кургадып турганнар.

– Ак дүк хөй-дүр, ол өг кидизинге тулган-на! – деп, Коңгур магадаан. – О, мында кара биле хүрең дүк база элээн-дир. Ынчап кээрге ийи өңнүг кидис боор-дур мон.

Ак дүк өг кидизинге, а кара дүк идик-хепке, ылаңгыя уктарга, чонакка тааржыр.

Чадаң-кат чечектели бергенде, хүн дурту узап, изип эгелээр үеде араттар даглардан баткаш, кадар оьттуг хемнер эриктеринче чоокшулады көжүп келген. Ол үеде араатан аңнар ындыг кончуг айыылдыг эвес боорга, бичии ажы-төл мал-маган кадарарга, улуг улус кадат ажылындан хосталып, өг ажылы кылыр.

Делгем хөрөктиг, тырың мага-боттуг Коңгур бир аяс хүн Иргиттер аймааның суг бажының дагылгазы боор деп чар тарадыпкан.

Оруктуң оң талазында сирт кырында даш оваага кээп, Коңгур хаваан дегзип тейлээш, дашка сандайланып олуруп алган. Казылган даңзасынга таакпызын тиккеш, ай дег каң оттуун шап кыпсып алгаш, шоюладыр соруп, сонгаар-бурунгаар карак-ла чедер черлерни көрүп, сагыш-сеткили сергеп, дүк доюн эрттирерин бодап орган.

Аяс-кылаң дээрге шимеш кынныр булут-даа чок. Долгандыр хамык чүве амыр-тайбың. Чылдың дагыр суг бажын хан төрөл ызыгуурун үспес база ол суг катпазын дээш ооң өгбелери дагыттырар чораанын Коңгур сагынган.

Оргулааш черде оваага хамык чон чыгып эгелээн. Аьш-чем база ижер суксунун келген кижилер ширээлерге делгеп, дагылга үезинде суг бажының ээзинден ачы-буянны база төрөөн чуртунуң байлаан камгалаарын өршээл дилээр.

Оваалай салган даштар кырында чыдар саңның калбак дажынга ыяшты салгаш, отту Коңгур кыпсыпкан. Артыш, кургаг чээрген отту улам хөрлээледипкенде ынаар чаг орааган эьтти, оонактай кескен ужа чаан, саржагны Коңгур каапкаш, алганган:

*Оран-таңдым ээлери, өршээ!
Одум-көзүм салдым, өршээ!
Суг бажы ыдыктыг черниң
Судалы кижиниң судалы-биле
Актажып согар болзун, оой,
Айлажып демниг болзун оой,
Арга-ыяш өссүн-өссүн, оой,
Арат чоңум кадык болзун, оой,
Суг бажының суу катпазын, оой,
Шупту чүве тайбың турзун, оой!*

Алганган хамның соонда араттар аыш-чемин отче каап, чажыын чажып, чалбарганнар. Дагылгага келген чон өрттенген артыштың чаагай чыды сиңген саңче көрүндүр туруп алган. Хөрлээлээн от чырыында Коңгур тос-караа-биле сүттүг шайны саңны долгандыр хүнгээр дөрт чүкче чажып, чалбараан:

*Ада-өгбениң буянныг чурту,
Алдын Таңдым силерге чалбардым.
Арыг сууң саарлыт аксын-на,
Ачы-дузаңар авыралдап көрүңер!*

Тонунуң эдээн дөжей олурупкан кижини бүрүзү эң-не ыдыктыг, бодунуң хумагалаар чалбарыын тус-тус сымыранган: «Аккан суг арыг-чаагай болзун, а бо чай байлак, тодуг эртсин», «Мал-маган онча-менди өзер болзун», «Багай чүве, мени-ле өршээ!»

Коңгур хам адак соонда бо Күске чылында сагган сүт савазыраар, аң-мең арбын боор деп алганган.

Дээр уктуг хамның ыдыктыг сүзүглелиниң соонда дагылга төнерге, араттар өглеринче чаныпканнар.

Дүгүш үезинде Холурааштың өөнүң чанынга дүк кагар дээш чыылган араттарның эң хөглүү Ойду кожамыктаан:

*Савааш бажын салбарадыр
Сарыг хойнуң таагызы.
Сагыш-чүрээм саймаарадыр
Сарыг бааштыг кижини кызы!
Кезек кижини херилдирер
Хенче хойнуң таагызы,
Кезек кады чурттакай бээр
Хертектерниң хеймер кызы.*

«О-оош!» дишкен чоннуң каас-коя, тодуг-догаа, ындазында хей-аытты аажок. Оол, кыс аныяктар торгу чычы тоннарлыг, чымчак хап идиктерлиг, мөңгүн чулар чүген, угулзалыг тепсе-төрөпчилиг эзерлиг, чыраа-саяк аыттарлыг халдып кээрге, хөглүү дам барган. «Сагышты ыры-биле ажыдар, а чаян – ажылга илерээр» дээнзиг хир кага берген, торгу чычы тоннарлыг, кадыг идиктерлиг кадайлар база чаыштарында чавагалыг кадай-кыстар, тырың шыырак эрлер, ашактар дүк какчып, ону дытчып, салчып бээри-биле кээп-ле турган. Олар аразында: «Калдар сугнуң дүгүн соң даарта кагар дээн-дир» дижип, каттыржып хөөрешкен. Ойду топтап көөрге, шылбалап карттааш, чадагай хой кажаазында чөлей салган эндерик хөй савааштар (узуну 1—1,2 метр, чоону салаа хире, дорт хаактар) ырактан-на агарып көзүлгөн. Дүктү долдур дыгып каан дартагар хөм барбалар ногаан шыкта үүлезин манаанзыг чыткан.

Кургаг дүктү Севил биле Анай адаанга каразын, кырынга ак өннүүн салып турган.

Холурааш хөм эриинде оыттуг, арыг, дески черге үш аыт кештерин дүгүн черже көрүндүр салып каан. Ындыг-ла үне чок чылгы малдың кештериниң адаанга, ооң дап дал ортузунга

сыртыккылаштыр борбактаан үш эрги кидистерни ол суп каарга, Коңгур: «Бөгүн ийи чүс хойнун дүгүн кагар бис. Эштигде – хөглүг, эптигде – күштүг болгай», – дээн

Шынап-ла демнигде – күштүг, тепкииштигде – быжыг дээрзин мында чон эки билир. Чоок төрелдери, кожалары дүк хап дузалажы кааптары аалдарда чанчылчаан: бөгүн Коңгурга, эртен Дадарга, а соң даарга Калдар сугга дүк кагарлар.

Дүк кагар кижилер бот-боттарынга шаптыктавас кылдыр хериглиг хөмнү долгандыр ийи балдыр кырынга дискектей олуруптарга, чунгактыг кургаг дүктү бир куспакты Анай эккеп салыпкан. Көөрге көвей, көдүрерге чиик дүктү өске тас алгы кырынче Севил, а үшкү алгыже дүктү Коңгур каапкан. Оон хоюглап каан узун суук савааштарны кижиди бүрүзү сегирип алган. Алгы бүрүзүн долгандыр удур-удур, сес-сес кижиди олар. Үш бөлүктө кижиди бүрүзү ийи савааштыг. Оң холун көдүргөш, Холурааш: «Че-ве, бирээ, ийи, үш, дең-дең» дээрге, шупту хары угда деңге дүжүргөш, бодунче сывыра тыртып, солагай холдарны көдүргөш, база-ла ынчаар деңге дүжүргөш, бодунче сывыра тыртарга, чүгле чиртилээр, хөнүп чоруй баар. Оон дүк кагар ажыл чиик болзун дээш деңге ырлашканнар:

Каар деп бе, уттур деп бе?

Ханы бодап чору-ла мен. Бирээ, ийи, үш! Хак, хак!

Каар болгаши уттур чүве

Карам сенде кандыг болду? Бирээ, ийи, үш! Хак, хак!

Уургайлыг Мөңгүн-Тайгаа

Уштуң кулун, турдуң кулун. Бирээ, ийи, үш! Хак, хак!

Уттурум чок уруг сени

Улам бодап чору-ла мен. Бирээ, ийи, үш! Хак, хак!

Холурааштың дыңзыг үнү, аянын ырлаары улусту улам сорук киирген. Бөлүк бүрүзү ыр-шоор-биле дүктү какпышаан. Ол каккан соонда савааштың ужу шала көдүрлү бээри билек, дүктү таратпазы-биле саваашты бодунче тыртар. Баштайгы кагыглар удаа-дараа турган болза, ам ийи савааш-биле деңге хап турганнар. Кончуг кадаң ашактар, мөчөк-мөчөк шынганнарлыг күдер эрлер кадыг дүктү кара күш-биле улдаарга, чайлагларның эрээн-шокар аяңнары диринейнип турар. Узун суук дүктер дадазынналып, хөвөң дег хоюп кээрге, педиредир таптаарга, Ойду биле Коңгур ийи тура халышкаш, шуудуп долгааш, ийи каыттапкаш, куруг барбаже киир кааптар. Севил баштаан кадайлар сымыранчып, каттыржып, дүктерниң ак-каразын ылгавышаан дыдар.

Ийиги бөлүктө савап каапкан дүктү Холурааш ортузунче борбактай дүрүп эккээп турган. Оон үнүнге таалаан улус улам демниг ажылдаан. Арыг дүктү ап кааптарга-ла, оон орнунга таагылыг, хирлиг дүк кээр...

Бичии болгаш-ла аыш-чемни делгээш, сарлык сүдү-биле сүттээн кончуг хоюг сарыг шайны хөнектерге Анай куткаш, аяктарны дизе салыпкан. Ажылдаан улус шайын секпередир куткаш, аартап каап орда, дам күш кирип, чугаа-соот үрүлээр. Эм-дом дег амданныг сүүзүнүг ак чем чооглап, шайлаан соонда эр улус хирлиг дүктү дагын савап кириптерге, ыр-шоор улам киткеп, а херээжен улус, элээди уруглар кидисти өөр.

Чорук кылып чораан Аңгырбан аядының аксын ээй тыртып, баглаашка баглап кааш, ажыл кылган улусту «Үүлө бүтсүн!» деп мендилээрге, «Ындыг-ла болзун! Чорук чогузун!» дижип, чолукшуп харыылаан. Аяк шайны, ак чемни амзааш, Аңгырбан йөрөөл салыр:

Дүк кагарга хол хаварбазын,

Дүргөк-дүргээ-биле хоюг болзун.

Көргелекте хөвөң дег болзун,

Каккаалакта кадак дег болзун.

Салган дүк салдынгыр болзун,

Савааш бажы чарылбас болзун.

Дээр суу – чагс өтпес болзун,

Демир тевене дыынмас болзун! – дээш, Ангырбан үүле бүдүржүп, дүк хап кириптер.

Дүктү салып эгелээри кичээнгей негээр, ынчангаш ону шевер херээжен салыкчылар кылыр. Хой кыргааш, суглангылаан холдарлыг Севил биле Анай хоюдур хап каан дүктү бир тудумну алгаш, ону ортузундан үзе тырткаш, оларның кайызын-даа катай деннештир дыдар. Адак соонда дүк өгжейтир дескилежип кээрге, эге дээр узун калбак кидистиң кырынга оюк-делик чок кылдыр таптыг дескилей чада салгаш, адыш-биле таптай базар. Ынчаар-ла олар ийилээн дүктү борбакташтырбайн, шевергин салып турган. Чер алы бээрге-ле, ону база катап демги ёзугаар ийи каът кылдыр каъттаар.

Дыдып каан дүк дескилештир дола бээрге, көк мөөн кылдыр шаптап кааптар дээш Холурааш хемден суглааш, эрик кыдыынга от салгаш, аңаа үш пашка сугну изиткеш, Анайже удаа-дараа сунуп-ла турган. Будуктардан кылган шүүрлүг хумундан изиг сугну дүк кырынче Анай саарылдыр кудар. Изиг суглуг хумунду алчып-бержип турда, холдары дегжи бээрге, ол ийиниң карактары чайнап, Анайның ыятканындан арны кыза-даа бээр.

Өй-өйлөп Севил чаа хайындырган сүттүг шайы-биле ажылдаан чонун хүндүлээр. Шайын секпередир куткаш, каш аартааш, Холурааш кырган-авазынче чазык көргөш, аяан дедир сунуп, баштактаныр: «Сүттүг шайың амданныыңга чүрек-хөрээм сергей берди!»

Хоюглап чазааш, ийи уштарын үттүг-ыяштар сугарынга өйлөп каан кургаг өзекти Холурааш биле Коңгур аргажып эккелгеш, салган дүктүг эгениң ужунга саң дорт салгаш, чууй идип тургаш, баштай ооң куруг ужунга, ооң соонда шуут төндүр орааптар. Оон аргамчы-биле узун дургаар шарыптар. Сыдымның ийи ужунда доңнап каан үттүг-ыяштарны улуг өзектиң өйлөп каан уштарынга кедире суккулап каарга, аът мунган Намы аргамчының мунгаштап каан ужундан соңгу дергилерге баглап алгаш, көк кырынга дукпуртуландыр сөөрткеш чоруптар. Шыкты өрү-куду чортуп турда, ыр-шоор куттулар:

*Ак-ла дүктү хоюдар дээш,
Ак-ла талдан кылган савааш,
Аар дүктүң таагызын
Арылдыр-ла саваан савааш.
Тозан хоюм дүгү турда,
Торгу-маңнык тоовас-ла мен.
Доңат сооктар үезинде
Торгу-маңнык чылыг болбас.*

Чудуктуң уштарында хендир баглыг, дүктүг алгыны аъттыг оолдар көк кырынга амырап сөөртүп турганнар.

– Сөөрттүрге, сөөрттүнгүр болзун! Кидисти ынчаар сөөртпес болза, ол дыгый эвес, үлдүргей боор, – деп, Севил угаадыр.

Дүрүглүг дүктү сөөртүп дооскаш чазыпкаш, хүнге кургадып каан. Ажыл адакталырга, аалда улустуң каткы-иткизи чайтыгайнып, чугаа-сооду куттулуп, хамык улуг-биче кижилер дамырак сугга чунуп, хеп-сынын эде чазанып, чазык-чаагай хөөрешкилээр.

Холурааш биле Анай чонун амданныг чем база баш удур тип алган шимези-биле хүндүлээн.

– Ажыл соонда чем амданныг. Чемненип көрүнерем, – дээш, эъттиг деспини, шайлыг хөнөкти арагтарже чоокшуладыпкаш, улуг назылыг тоолчу Шожалче аяк долдур шимени Коңгур сунгаш: «Силерни көргөш, сеткил сергей бээр. Харын канчап бо үеде чырыткылаш кылдыр көстүп кээринер ол, нар-шээр чокка ижип-чип көрүнерем» дээр. «Ак чем төкпес» – деп өгбелер чагыын ол чажындан сагып өөрөнгөн.

Өгдө улус тоолчудан тоол ыдарын дилээн. Ол эптештир маспактанып олуруп алгаш: «Кидистиң экизи салыжында, кижиниң экизи бүдүжүнде» дээш, тоолун ыдып-ла эгелээн: «Шыяан ам, эртенгиниң эртезинде, бурунгуңуң мурнунда чүвең иргин. Мөңгүн-Тайгада Мугур биле Каргы ийи хемниң катчы берген черинде аржаан аккан кончуг чараши оймак бар. Шаанда

аңчы Хунан-Кара аңаа Дишрең-биле хөл шыдыраа ойнаан дээр. Мыйыс үезинде аңчы аңаа, ол аяңга, одагланьп олурган-дыр эвеспе. Кежээ апарганда, ооң артында бир-ле чүве кылаштаан ышкаш болган соонда: «Сээң аңнаарың кончуг болгай, хөл шыдыраа ойнаарың база кончуг боор ала?» – деп, бир кижси айтырган. Хунан-Кара хая көрнүп кээрге, чүве-даа көзүлбес. «Бичиш ойнаар-ла кижси мен, шыдыраа чок канчаар бис?» – деп-тир эвеспе.

– Менде шыдыраа бар, – дээн соонда, хөл шыдыраа салдына берген.

.—Че, эгелээр бис бе? – деп, көзүлбес кижси айтырган.

– Че, эгелэй-ле бис, – дээш, аңчы оолду идип каарга, кижси холдары, удур көшкен. Аңчы элээн бодангылааш, бир боданы артыкка чиптерге, кижси холдары эгиннерге чедир көстүп келген. Элээн болганда, аңчы удуп ап-тыр эвеспе.

Аңчы көрүп олурарга, хола хаайлыг, улуг ала карактарлыг эр кижси көстүп келгеш:

«Шыдыраалаар-даа, аңнаар-даа эр-дир сен. Бир шарыдан бээр бооп-тир мен», – дээш, чиде берген.

Аңчы эртен чер чаа-ла чырып орда, аңнап үнгеш, кончуг улуг хүлбүс ужуруп ап-тыр эвеспе» – деп, Шожал тоолун дооскан.

Хамык улустун кичээнгеи ам Коңгурда барган. Кол-ла ажылы – улус эмнээр хам Коңгур чоокта чаа Моолче чалалга алгаш, ынаар чораанын төөгээн: «Моолга баргаш, арат кижээ дуза көргүстүм. Моол-биле деңнээрге, Тывада манчы кыдаттарның² чилбизи, чиижени черле кедергейин эскердим».

– Ол шын. Аң-мең-биле байлак Тывавыста албан-үндүт³ дээш манчылар үш киштиң тергийн кештерин менден хавырдылар, – деп сураглыг аңчы Калдар хомудаан.

Өшкү кежи чолдак тону элей берген, эрги тарбаган кежи бөрттүг, тас алгы чүвүрлүг, чымчак идиктерлиг кырган аңчы Калдарны деткип, араттар оон-моон чугаага киржи бергенер: «Албандан аңгыда байлар боттарынга база дүжүметтеринге чүнү алыксаан болдур, апчип, бисти чулуп-ла турлар», – деп, чонаада чүве ыгтавас Озук ирей хомудаан.

– Хүрээлерде ламалар база араттарның ачызында амыдырап турар. Черле канчап чурттаар бис ам? – деп, кара карактарының оду чайнаан, шоваа чылгычы Сенгээ айтырган.

– Албан-үндүт төлеп шыдаваанда, манчыларга удурланган дээш яды аратты кээргээр эвестер, тос эрии-шаагайга онаай бээрге, шугулдап, даг дижим чара дайнаа дег, удургу дижим ууй дайнаа дег апаар мен, – деп топтуг арат Хевек улашкан.

Албан-үндүт төлевээн азы мал оорлаан шамга кирген араттарны байлар биле манчы кыдаттарның эриидээнин Балдып килең-биле медеглээн: «Бо хүнге чедир ол эриидеткен араттың уё-човууру кулактарымга дыңналып чор! Холдары хүлүглүг аратты дүжүмет айтырар: «Холдарыңны чүү дээш хүлүп кааныл?» – Билбес мен, дээрги.

– Херектээни тос эрииге онаанар! – деп, дүжүмет дужаарга кам-хайыра чок улдаткан арат алгырарга, ялалакчы улам амырап согар.

– А мен арат кижиниң чаагынче хөм-биле хап, шаагайтап турда, көрген мен. Оон ыңай ырмасынчыг чүве балдырынче калбак ыяш-биле кагары. Кажан ялалакчы кагар дээш холун көдүрүп кээрге-ле, көксү-хөрээм денге көдүрлү бээр; холун бадыраарга, куду халая бээр чүве, – деп өжээн-кылы хайныккан арат Чамзы уламчылаан, – оон ыңай чанагаштааш, сайга олуртур, хыг кыргааш, каракче кудар, чүс катап кымчылаар...

² **Манчы кыдаттар** – Кыдат империяның Дайцин династиязының манчы кыдаттары Тываны 1758 чылда эжелеп алган. Ынчан Тываны Урянхай дээр турган. Моолга, Тывага бот деңзилиг черлерни коксууннар кылгаш, моол база тыва нояннарны амбын-ноянга чагыртырын дүрүмчүткен. Шупту эрге-чагыргалыг дүжүметтер Моолда Улясутай хоорайда манчыларның сайыдынга чагыртыр. Ол дүжүметтерин дамчыштыр Моол биле Урянхайга, цзянь-цзюн чондан эңмежок албан-үндүт төлөдир турган.

³ **Албан-үндүт** – киш, диин, ирбиш, дырбактыг, сарыг-кундус кештери-биле үндүрүг төлээри.

– А мен салааларны шаараш ыяш-биле тыртып тургаш сый иттирер саспылганы, дыр-гактар адаанче шивегей киир кагарын көргөн мен. А кежээлерде мойнунда дөңгүлүг⁴ кижилер оожум чугаалажыр: «Кажан сени кага бээрге, туттунмайн, сула салдынывыт. Ынчаарыңга аарышкылы чүгээр боор. Үрдүнмейн, эки тын, азы чок болза алгыр!» Тос эрээ-биле эриидеткен кижилерниң уё-човууру мээң кулактарымга база ам-даа дыңналып кээр, – деп Серен ирей сагынган.

– Мээң хөрээмде оон-даа изиг хөрлээ хып турарын кымга тө каап бээр мен ынчаш?

Таңдызындан туман үнгеш,

Хадый-ла бээр, чай-ла бээр.

Таңмазындан элчин келгеш,

Кага-ла бээр, сога-ла бээр... – деп ырлап, хөөмейлеп хөрөк ажытканы дээре эвеспе, – деп, кайгал Сенгээ хөйге улашкан.

– Кандыг кончуг мергежээн, каржы-хажагай эриини кижиче чогоаткан чоор! – деп, Холурааш хорадап-килеңнээн.

Эрткен кыжын үндүрүг төлеп шыдавайн барган арат Калдар холдар чок артканын ол билер. Одап каан изиг өггө Калдарның холдарының салаа-сайгыдын хан аргышпас кылдыр богаш, өгнүң кидизин өттүр дашкаар үндүргөш, чудуруктарже сугну саарылдыр кудуп-ла турган. Соокка донгаш, дош апарган чудуруктарны ялалакчы мерге-биле одура шаапкан...

Өг даштында Чонданның ырын араттар дыңнап каан:

Адам каккан дүжүметтин

Ала караан дешкен болза.

Аъдым чигген коккаарактын

Азыг дижин сыйкан болза.

Кичээнгейлиг дыңнап орган араттар оон-моон шооңайны берген: «Тос эрээге шыдашпаан араттың оглу өскүс Чондан ырлап чор».

Шаагайтаарга, эришдээрге.

Чанынмаан мен, тейлевээн мен.

Дөңгүлээрге, манзылаарга.

Дөмей дүжүп бербээн-не мен.

Араттар бот-боттарыңче көржүпкеш, бир үн-биле кыйгы салган:

– Ол дээрге кайгал Комбу-дур! Тос эрээниң доозазын шыдаан Комбу хостуг ырлавайн кым ырлаарыл! Ону, ооң төрөл аймаан үндүрүгден хостаан болгай.

Өгже улустуң хүндүлээри Бадарчы ирей кирип келгеш, мендилешкен.

– Амыр менди! Дүк хап, дыка дүжүткүр ажылдаан, эр- хейлер! Будуктуг ыяшка куш хонар, буянның өггө чон чыгыр, – дээш, Анайның сунган аякта шайын ол аартай берген.

– «Хатчыл черниң ыяжы илден, кайгал эрниң караа илден» дижири шын. Онза-солун чүнү дыңнадың, кымга душтуң моң, кайгал? – деп, Бадарчы ирей ындында-ла хөөрөксээн, карактары чайнаан Сенгээден айтырган.

– Тыва араттарга тос эрээ көргүзөр дээш Улаастайдан Өвүрже манчы кыдаттар чүдүрүп каан хөй тежелерлиг келди. Ийи талазында чүьгүнүң хөйүңге оларның чүгле узун моюннары көстүр. Баштай мен манчы-кыдат бүрүзү мөңгүнү кыңгыраан садыгжы азы бай деп бодап чордум, – деп, Сенгээ харыылаан.

– Кай, ындыг эвес чүве бе? – деп, Опан ирей айтырган. Сенгээ оргаш:

– Бистиң байларывыста дег, олар база хөлечиктерлиг. Манчы-кыдаттарның аът-теве мунар, аыш-чем кылыр, чүьк чүдүрер дээш кандыг-даа хөдели бар, – дээн

– Олар канчаар кеттинген-дир?

⁴ ⁴Дөңгү – үттүг калбак ыяшты кижиниң мойнунга эптешир быжыгылап каарга, чыттынмас, дыш чок боор..

– Эттеп каан өшкү азы хүлбүс кежи алгы чолдак тоннарлыг, кончуг бай манчы-кыдаттарның киш кежи бөрттериниң сиртинде дошка-чинзе⁵ чайнап чоруур, торгу тоннарлыг чорду.

– Боттарын канчаар алдынар-дыр?

– Боттарының чуртунда дег оларның турамыын көргөн болзунарза.

Ону дыңнаан араттар өгден соңнуг-муннуг үне халааш, баглаашта аьттарын мунгулап-каш, өглеринче челзип ыңай болганнар...

Яды чондан албан-үндүт хавырап манчы-кыдаттарның кел чыдар сураан дыңнааш, бодамчалыг араттар ырадыр көже бээр. Чүл дизе, ол үптөкчилерни үр үеде халаска аьшка-рып-чемгерер, аьт-хөлүн ажаар, кадарар болгай. Манчыларның Кыдаттан үнгенин дыңнай сала байлар безин оларга чинзе-дужаалының аайы-биле белектер сөңневес дээш ырадыр көже бээрлер. Данды эзирик, кыстарже туралаар ындыг аалчылар-биле ылаңгыя чараш кыстарлыг, аныяк кадайларлыг өг-бүлелерниң артары айыылдыг.

Кыдат садыгжының хоптак-чазыйын чоокта чаа Холурааш кайгаан: арат Комбунуң кончуг шыырак шарызының мыйыстарындан кудуруунга чедир хемчээгеш, ол хире хемчээлдиг даалымба пөстү кыдат үзүп берген. Шары ынчаар халас чыгыы саттынган. Араттар чаңгыс инени – хураган, көрүнчүктү – хой, кезим шайны – молдурга-биле садыглажырлар...

Кыдат садыгжылар «чегдирип садыглажырынга» ынак, чүге дизе садып алыкчы өрезин өй шаанда төлеп шыдаваанда, ооң өрези ийи катап улгадыр. Ийи дакпыр өрени араттың төлэри дам бергедээр, ынчалдыр-ла ол хөлечик апаар.

Бир катап Холурааштың өөнге араттар чыгылып келген.

– Дарлалга удур тура халышкан «алдан-дургуннарны» канчалчыктар? – деп, хомудалын чажырбайн, Коңгур түрлүү кончуг айтырган.

– Канчап оларны уттур боор?! – деп, араттар оон-моон харыылааннар. – Оларны туткаш, Улаастайга апаргаш, дыка хилинчектээн болгай.

– Оларның баштарын одура кескеш, Ураангайга эккелгеш, чон кортсун дээш чагыларга азып каан, – дээш, Опан ашак тейлээн, – О, Бурган өршээзин, ол коргунчуг үелер катап ээлбес болзунам.

– Алдан-дургуннар дээрге дургуннар эвес, а маадырлар-дыр. «Эгейни кетпеске соок болур, эргини билбеске соора болур». Оларны маадырлар деп чон биле берген, – дээш, Коңгур уламчылаан, – Чок кижичогунга чалынмас, бай кижичогунга пөкпес...

Опан ирей шаажылаалды көргөн аратты сагынган: «Улаастайга ол хүн мойнунда дөңгүлүг, белинге чедир чанагаштап каан алдан дургуннарның бирээзин шивээден үндүрүп эккелгеш, ооң мойнунда дөңгүзүндөн ийи чургаан сөөрткеш, адагашка ону ооргазы-биле сөгедектей олурткаш, ийи холун хүлүй шарыпканнар. Долгандыр шип-ле шимээн. Хүлүглүг эр бажын чоргаар көдүрүп келгеш, тыва дылда: „Алдай Таңдым өршээзин! Арат чоңумну өршээзин! Ада-иемни өршээзин! Ажы-төлүмнү өршээзин!“ – деп, алгырыпкан. Моюнда дөңгүзүн адыргаш, бир чургаан ооң кезегезинден алгаш, бурунгаар шелерге, ооң бажы доңгаш дээн. Үзее берген кижиниң моюн дөзүндө чидиг чыданы киир шанчыптарга, чаңгыс „Уё!“ деп ол алгырган. Оон мойну бир карыш хире узай берген, оорук сөөгүн адыра идипкени ол. Ийиги ялалакчы үзейтир орган кижиниң мойнун чидиг селеме-биле чаңгыс каккаш, үзе шаапкан. Одурулган баш черге дааштыг кээп дүжерге, чон хөлзеп, чамдык багай чүректиг улус моорап, чамдызы кускан. Үзүк моюн дөзүндө саадындан кара хан аттыга бээрге, үш лама мөңгүн дашкаларга ол ханны дозуп ап турган дижир чораан».

Кижичогуну чүнү бодавас дээр: «Кадагаатының дарлалынга чүс-чүс чыл амыдырап, оорга хөндүрбес базымчазынга ырма сынган эвээш чон харын-даа төрөөн черлиг, тыва дылдыг

^{5 5} **Дошка-чинзе** – чаңгы азы чейзең (башкарылга баштыңы) бөргүндө көк даштыг, хүндү – ак шаажан, чалаң – көк шил, бижээчи база бошка – чес-хола дошкалыг боор.

бооп камгаланып артып калдывыс. Эр түрлүг, угаанныг, бурунгаар көрүштүг алдан дургуннар манчы кыдатка удур тура халчырга, баштарын кескен болгай. Ам манчы кыдаттар-биле канчаар демисеһсе чогуурул?»

– Алдан маадырларның баштыңы Самбажык өлүртпээн, а орустар чуртунга чаштып чыт-каш, ам төрөөн черинче чоруп орап дижири шын бе? – деп, бир арат айтырган.

Чүге Самбажык Орус чуртундан ээп кээрил? Чүге дээрге, орустарның чуртунда 1905 чылда хувискаал болган, ооң сураа озалдап-даа болза, ам Урянхайда дыңналы бергени ол. Ол-ла бирги орус хувискаалдың салдары-биле 1911 чылда Кыдатка база хувискаал өөскөөн, а Моол биле Урянхай Кыдатка чагыртып турар болганда, ында-мында араттар бажын көдүрүп эгелээн.

Бир эртен Мөңгүн-Тайгага чар тарай берген: «Кыдаттарның бүүзелерин үптөп эгелээн-дир!»

– Кайда үптөп турар?

– Өвүрдө, ол ышкаш Оюн болгаш Салчак кожууннарда...

Тараза-тараза ол чар шын дөстүг болган. «Кыдат садыгжыларны чүге үптөп эгелээнил? – деп айтырыгга Холурааш бодунга мынчаар харыылаан: «Араттарның мал-маганын, өлүктү барык халаска ап, чонну ядарадып, чилбиленирге, ынчанмайн канчаар!»

Манчы кыдаттарга удур демисел Кыдаттан – Моолче, а оон – Моол-биле кызыгаар Урянхайның кожууннарынче тарап эгелээни ол. Өрт өвүр черлерни хөмө алгаш, Эрзин биле Самагалдайга турган Баян-Боованың⁶ бүүзелерин үптөп үрегдээн.

– Кыдат садыгжыларның негелдезин ёзугаар амбын ноянның чызаан черинге Сапыынай, Болдурга деп оорларның холдарын доңуруп шииткен дишти.

Ынчалза-даа кыдат бүүзелер үптээри соксаваан. Бээзи кожууннуң Дус-Даг, Бора-Шайда турар Бээжин-Бадының бүүзелерин үптээн деп сураг дыңналган. Бүүзелер үптээшкини чүгле кыдат садыгжыларны база тыва дүжүметтерни эвес, харын-даа Орус чуртунда Ак-Хаанның дүжүметтерин дүвүредип эгелээн.

Иркутскиниң генерал-губернатору Ак хаанче «...урянхайлар манчы кыдаттарга удур тура халыһса хөңнү» деп чагаа чорутканын Урянхайны эренгейлеп чагырган амбын ноян Комбу-Доржу, Хемчик унунуң Даа, Бээзи ийи кожуунунуң тогус одагалыг, бүгүдениң даргазы Буян-Бадырғы ийи билбее-даа, Моолдуң ховуларындан хат кээрин билгеннер.

Күске чылдың бөрү оьду чыыр өйде Коңгурнуң өөнге элчи шаап келгеш, аът кырындан алгырган: «Дайын эгелээн! Холураашты келдирип тур!»

Элчиниң алгызын таптыг дыңнаваан Коңгур ылавылаар дээш өөндөн үнүп келгеш, ооң чүгле аьдының дуогуларының токкулаарын дыңнап чыдып калган. Ол алгыдан Севил ишкир-нигип ыглай берген:

– Мен черле чүнү кылып каан мен? Кара өлүм... Чинчини чидиргеним... Ам дайын. Шупту-ла чүве мээң өөмнү оюп эртпес, кандаай чүвел...

Холурааш хамык чүвени билир Очурже чорупкан. Ол кайда, чүү болуп турарын көргөн, дыңнаан боор кижини... Холурааш чоокшулап оргаш-ла, Очурнуң аалында кижини бажы кизирт, чугаа-соот кидин-түлүк чоруп турарын эскерип каан. Араттарның аразында делгем хөрөктиг Сойту биле күдер тырың Комбуй Хертек ылгалып көстүп органнар. Ол ийи ышкаш араттарны чон: турза узун, тутса мөге дижир.

Араттарның ол чугаазында Хомду (Кобдо) деп чаңгыс-ла сөс катап-катап дыңналыр. Холурааш чүнү-даа айтырбайн, дыңнап-ла орган. Адак соонда чугаа чүнүң дугайында чоруп турарын билип апкан.

⁶ **Баян-Боова** – Бо Янь-Боу деп кыдат бүүзени тыважыдып адааны. Тай Ши Тай-фу, Бо Чжень Ба-ду бүүзелерни тывалар Дажы-Тойбу, Бээжин-Бады бүүзелери деп адап турган.

– Моол араттар Хомдудан манчы кыдаттарны үндүр ойладырын бистен дилээн-дир, – деп, Очур тайылбырлаан.

– Дузалашпайн канчаар, – деп, Холурааш чөпшээрешкен. – Малга мал өөр, аратка арат өннүк. А ол Хомду хоорай ыракта бе?

– Ийе, ыракта.

– А бир эвес сени дайынче бар дээр болза, чүү деп харыылаар сен? – деп, Холурааш Очурдан айтырган.

– Чоруур апаар мен.

– Чүге?

– Чүге дээрге моол араттар дилеп турар-дыр.

– Шын чугаалап ор сен, Очур. Сенгилештир чонга таптыг тайылбырлаар болгай... А оон башка элчи чүгле «Дайын!» депкеш, ыңай боорга, чүү-даа билдинмес ышкажыл...

Мөңгүн-Тайгадан Хомдуже эки-тура-биле Сойту, Холурааш, Комбуй үжелээн чорууру шиитпирлеттинген.

Моол таладан манчы хаанның төрези дүшкен дугайында чугаалар чедип кээп, манчы-кыдаттарны Хомдудан үндүр сывыртаарына дузалажырын тыва араттардан дилээрге, чүнүң-даа мурнунда бөдүүн чоннуң эрес-дидим оолдары аьттаныры ол. Шак ол сорук Комбуй, Сойту, Холурааш ышкаш эрес-дидим тываларның хөрөөнге өшпес одагның чалбыыжы дег кыптыга берген.

Кончуг кара сагыштыг органы ажыглап, тыва чоннуң бир кезиин өскезинче ыдалап, аңгы-аңгы кожууннар, аймактар, төрөл бөлүктөр аразына көрүшпес, билишпес чорукту өөскүдерин кызыткан чиижең, чилби манчы-кыдаттарга Холурааштын хөңнү чок.

Аалына келгеш, улун ол оожургаткан: «Моол араттар бистен дуза дилээн-дир. Эр кижин аяк дүвүн чылгаарындан аңгыда, дарыны база чыгтаар ужурлуг. Дайын – эр кижиниң үүлези. Дайынга кижин бүрүзү өлбөс болгай».

– Дамырактар чыылгаш, хем болур, тарамыктар катгышкаш, күш болур. Чоруур херек! – деп, Конгур шиитпирлиг чугаалаан.

Дайын дугайында чугаа-соот бирде чавырлы берип, бирде улам дыргын тарап турган. Чамдык улус дайынче баар араттарны байлар дериир болган деп, а өскелери байлар боттары дайынче барбас джип турганнар...

– Байлар дайынче араттарны дериир? Ол шуут хоозун чүве-дир, байлар кымны-даа дери-вес. Дайынче баар Холурааштын идик-хевин, ижер-чиирин, аьдын, ок-чепсээн боттарывыс белеткээй бис, – деп, Конгур шуудунга кире берген.

Дайын чоруурда белеткелге он хонук хуусаа берген.

– Аьш-чемни аьтка дергилеп аар бе? – деп, Холурааш ачазындан айтырган.

– Дайынчылар болгаш аңчылар шаг шаандан бээр чемни таалыңнааш, аьдына дергилеп аар чораан, – деп, таакпылавышаан, Конгур таваар тайылбырлаан.

Оон ол бир хумун дээрбелеп каан арбай далганына ийи аяк ишти хоюг ааржыны холуй былгапкаш, хаптапкан. Дизип каан куруттарже, хырында саржагже айыткаш, Конгур:

– Бо бүгү бир айны шыдаар. Сээң ынак кара-кадыынны кылыптар бис. Эзер ажыр октааш баглап аар таалың-даа магалыг-ла. Ай ажыр аңнаар деп барганымда хөңмени кадырган шары чүрөөнге суп аар кижин мен, – дээн.

Севил уйнуунга бодунуң хөмден даарап алганы ишкир көгээржиин бергеш, чагаан:

– Бо көгээржикке суг, хымыс дээн чижектиг суксун аймаа шыгжаар сен. Челзип орунда, эзериңде артып алганың көгээржиинде суг биле ааржы холушкаш, шала ажыг амданныг апаар. Ындыг суксун суксатпас-даа, харын чамдыкта аштатпас-даа.

Хөйден чыда калбайн, Анай изиг отта шой пашта сарлык сүдүнүң өремезин хайындырып турган. Өремеден саржаг ылгалырга, кырына ак көвүк салдап эгелээр. Ол ак көвүктен саржаг ылгалы берзин дээш Анай ынаар үүргенелиг далганын немепкеш, былгаптарга, паштын

дүвүнде чөкпек – «кара-кадык» саржагдан ангыланы берген. Саржагны Анай ангы саваже кудупкаш, паш дүвүнде арткан чөкпекти кургадып каан хой хырнынга⁷ савалапкан. Холурааштың ынак чеми – хырында кара-кадык белен болганы ол.

Өгнүң хана дораларының адаккыларын өрү ажып, даап кагтылаан, салгын өттүр сырын-нап турар. Ажып каан эжиинден даглар-ла чиргилчиннеп көстүр. Чаа дөгерген хой кежинден чагны, эът артынчызын Севил кестик-биле адыра сивирип-сивирип, алгыны божа-биле чаап каан. Оон отта пашка сарлык сүдүн ол чылыткаш, сүтче хойтпакты эвээшти дамдылады кудуп тура, үргүлчү былгап-ла турган. Кажан пашта хойтпактыг сүт сарыг сугланы бээрге, пашты оттан эскеш, сарыг суун таарже⁸ ылгай кудупкан. Оон пашта арткан быштактың сарыг суун хымыш-биле сы базыпкаш, таарга кагаш, кырындан аар даш-биле бастырып каан. Аар чүък адаанда дөрбелчин быштак кадый бээрге, ону таардан ужулгаш, ыяш деспиге салгаш, хөлегелиг черге – орун адаанга шыгжап каан.

Кежээликтей Коңгур биле Холурааш хойнуң коң эъдиниң сөөктерин чүстеринден адырып, эъдин сөөктерден аңгылай кезип турганнар. Дооразы ийи илиг кылдыр эътти дилиндектей кезипкеннер. Оларның чанында Анай даштарлыг одагда чем хайындырып турган. От өжүп бар чыдырда, кескен эъдин онгар кырынга азып тургаш, Коңгур: «Изидип каан даштарның чылынынга дүннү өттүр эътти ыштап кадырар бис, оглум» дээн.

Улуг кара паш долдур шылып каан сөөктерлиг хой эъдиниң көже-биле быдаалаан мүнүн өг-бүле чооглап алганда, Холурааш баштактанган: «Че, ам бичии өеэдип чыдып болур аа?»

– Дыштан, дыштан, оглум. Бөгүн-даа бис шупту шыырак ажылдадывыс.

Эртенинде Холурааш херек аыш-чемин чыгаш, таалынааш, айтырган: «Мээң Дас-Кара аьдым мынча чүвени ууптар чүве бе, ачай?»

– Дас-Кара сени болгаш таалыңны чайлыг уур, чүъкүтүг Чадаанага чедир хала чок чоруур деп бил. Кол-ла чүве – чепсек! Чүнү алырың бодан, – деп, Коңгур сүмелээн.

– Ча биле согун, боо, бижек алыр бе?

– Бир дугаарында мээң аң адар боом ап ал, ол дайынга база ажыглаттынар. Чоок тулчу-ушкунга ча-согуннуг, чүгүрүк аъттыг кижичи соок чепсектиг дайзындан артык боор.

– Ча-согун дайынчыдан күштү негээр, а мен хөөкүй...

– Сээң күжүң четчир. Ча-согунну-даа канчаар. Берге байдалда чүгле бодунга бүзүре. Сээң артыңда кырган-аван, мен, Анай барын утпайн чор.

– Мээң кош-бижээм кандыг-дыр че? – деп, мыйыс хынныг улуг бижекти курунда азынган Холурааш ачазының мурнунга оң, солагай талазынче чоргаар кылаштагылаан.

– Кончуг эки-дир! – дээш, улуг бижекти хынындан ужулгаш, Коңгур ооң бизин хынааш, сүмелээн. – Бижектиң чидии херек, а сөстүң чигези кедилиг.

Ачазы Холураашка кестик берген. Ол чидиг бистиг бичии бижек-биле чүлүттүнер, аңны кежинден сояр, малды чазаар, аът дерииниң ажылдарын кылыр. Оон Коңгур чактырын хавындан ужулгаш, бурунгаар сунгаш, боозунуң кызык будун көзүндүргеш, черге кадай шанчып алган. Ол сааданың ийинде халаңнадып алган дарылыг, коргулчун октуг кавындызын суйбап көргөш: «Сээң кырган-ачаң коргулчун окчугаштар-биле часпас адар чораан. Коргулчунуң тывылбазы-ла кончуг» – дээн.

Кара идежинде хоюг дарыны боо кулаанче Коңгур чаларадыпкаш: «Мыйысчыгашта артык ок бар. Ол ок-биле кижичи хамаанчок, аңны узуткап шыдавас сен. Чүгле аар балыгланган амытанны харын адып шыдаар. Ам адыптар дээримге, ок чок каар мен. Ок хоратпазы-биле

⁷ **Хырын, сыңый, мөөн** – боданың азы өшкүтүң сыңыйын кевиргеи, шикир болзун дээш, шөе, хере тыртып, ууштаптар. Оон үргеш, ыштааш, саржаг кудар. Ол ышкаш шээр мал хырнын аңдаргаш, үргеш, ыштаптар. Ындыг савалар өл-шык тоовас болур. Хырынга чөкпек, ээжесей, саржаг кудар. Ыштаан бода мөөнүн шыгыткаш, ууштааш, арага кудар. Ишикири үш литр хире боор. Шимези төне бээрге, савазын дүргеш, шыгжап аар. Инек мөөнү дыка быжсыг.

⁸ **Таар** – чүң-биле аргаан, божа аксыр хап.

атпас мен, —дээш, боозун шыгаарын Коңгур соксаткаш, – Ам идик-хепти ончалап көрээлем, оглум», – дээн.

Эзерже олуларда эптиг элик кежи чолдак тонун оглу кедипкен. Оон кызыл пөс курнуң бир ужун белин долгандырыпкаш, кыдынга доңнапкаш, өске ужун биргизиниң кырындан ийи катап долгандыр куржаныпкаш, адак-бышкаа чииги кончуг Холурааш аай-дедир кылаштагы-лаан.

– Курнуң кызыл өңнүү эки харын, балыгланганында кызыл ханны дайзын эскербес. Ындыг кур аъттыг кижиниң хендирбелерин силгиишкинден, согуглардан камгалаар, – деп, Коңгур оглун мактаан.

Холурааш ам дырбактыг кежин андара даараан чени чок биле хыралып калган кара тарбаган кежи бөрттү, кырган-авазының даарап бергени кандыг-даа үеде доктаамал кедер хевин – хевенекти кедипкеш: «Хевенек өске хевимден чиик, эптиг-дир», – деп, амыраан.

– Хевенекти күзүн кыргаан хураган кежинден даараан мен, – деп, Севил өөрөөн.

– Хевенекти хүннүң-даа кедерге, ол белен элевес болгай, – деп, Коңгур бадыткаан.

Холурааштың эттеп каан элик кежи дөртегер алгы чүвүрүн аңнаарда кетсин дээш Анай эрткен чылын даараан. Ам ол чүвүрүнүң кырындан кадайының даарааны өшкү кежи үгдешки кедипкеш, Холурааш ыңай-бээр баскылаан.

– Үгдешки-даа тулган-на! Ол аъттыг кижиниң буттарын чаъс-хардан, ыяштарның будуктарындан, тенниг харагандан камгалаар болгай, – деп, Коңгур ылавылаан.

Холурааш кадыг идиктиг. Эзенгиче киир теп алган идииниң ытпак бажы аъттыг кижиниң бир-бир талазынче эглиринге, доңгаярынга эптиг. Идиктиң кадыг, чоон хөм кештиг хончулары аъттыг кижиниң буттарын камгалаарындан аңгыда, ол идиктер таалыңнар-биле катай аъттың быктын, иштин база камгалап чоруур. Чайгы үеде идиктерге сарыг-сиген оът каап аар, а кыжын кидис уктар-биле катай кедер. Аңнаарда азы көштерде кедер чымчак идиктерин Холурааш таалыңче суп алган.

– Көшкүн-дайынчылар шаг шаандан аъттыг дайылдажып чораан. Аьдың өлүртсе-даа, холда чепсээң-биле дайзыныңче халдай бер. А бир эвес чепсээң чок болза, бистиң хүрештиң аргаларын ажыгла, – деп, Коңгур оглун чагаан.

Кезек хамнап-хамнап, Коңгур аптарадан алгы хаптарда чат даштары⁹ ушту берген.

– Бо даштарны канчаар ажыглаар чүвөл? – деп, Холурааш айтырган.

– Агаар изиг болзун дээнде, чат даштарын оттуң чалбыыжыңга дөгөй туткаш, кидиске азы дүкке ораагаш, салып каар. Агаарның чүдөрээрин болдурбас дизе, чаттыг дашты адыжыңга салгаш, «ону өттүр» аңгы-аңгы талаларже үрер сен.

– А чаъс чагдырарарда?

– Агып чыдар сугнуң кырынга (дамырак) чаттыг дашты азып каар. Күштүг чаъс-чайык кыйгырарда, чаттыг дашты дагдан шурап баткан дамырак сугже каар. Чаттыг дашты анаа ап болбас. Ыяап хамнаан соонда ап болур. А бо даштарны хамнап каан мен, ап алырыңга ажырбас. Олар сени, Сойтуну, Комбуйну октардан камгалаар. Ам эм оьттарны, довук¹⁰ кургаг аът ханын, тооргу хирнин, сыын мыйызын, мыйгак кудуруун ыяап ап ал.

Соок дүжүп келгенде, чишке хереглээн аъттың ханын дозуп алгаш, ыяш хумуннарда кудуп турганын Холурааш сагынган. Элээн болганда турнуккан ханның кырынга чырык сарыг хан, хумун дүвүнде дестиг кызыл-хүрөң хан ылгалы бээр. Чырык сарыг өңнүг ханны саваже аңгылааш, оон деспиче куткаш, өг иштинге кургадыр. Кургаткан аът ханын Холурааш өшкү кежи хавыңга шыгжап алган.

⁹ **Чат даштары** – узуну 2—3 илиг, үш кырлыг шилдегер, ак болгаш ак-көк өңнүг, хуулгаазын бичии даштар.

¹⁰ **Довук** – хойнуң дискээниң сөөкчүгежи.

– Кургаг аът ханын ажыглаарында ооң хензиг кезээн аскыңче киир каггаш, сорар ийикпе азы ону чылыг сугга эзилдирип аар сен. Кургаг аът ханы болгаш мыйгак кудуруу могап шылаан база аштаан кижиге дыка дузалаар чүве, – деп, Коңгур оглунга тайылбырлаан.

Мыйгак олчалаанда, ол дораан ооң кудуруун кежи-биле катай ангылап аар. Оон дүгүн чидиг бижек-биле сүвүрүп каапкаш, кудурукту кежи-биле катай өг девиириниң адаанга кургады азар. Оон Коңгур: «Кудуруктуң хензиг кезиин бижек-биле үзе кескеш, дайнап-дайнап ажырыптар. Далаш чорук чокта, согаашка хоюдур соктааш, чылыг сугга эзилдир былгааш, ижерге эки. Алдын дазылдан шайны кежээ ишпес болза эки», – дээн.

– Чүге? – деп Холурааш айтырарга, ачазы: «Чүрек шапкылангаш, удуп шыдавас сен. Кедегге данны атсы турар деп барзыңза ижип аарга чогуур», – дээн.

Узун-херии оруктарга азы кедегге от салбайн, чем чивейн, хайындырып каан хой довуун сорарга, аштааны чидип, өс эдер. Тооргу хирни, сыын мыйызы, мыйгак кудуруу күш киирер. Холурааш таалыңынче довукту, мыйгак кудуруун, кургаткан аът ханын, тооргу хинин, сыын мыйызының кескиндинин, адыг дыргаан, тарбаган өдүн база үзүн, хая чугун, янзы-бүрү эм оьттарны суп алган.

– Сени мен шаам-биле өөрөткөн мен. Шогжаң бажы хаттыг, шош бажы ханныг. Канчаар эмнээрин билир сен. Сен биеэ бодуң эвес, аажок сагышсыргай болу бердин.

– Дайын дээш сагыжым саарзык, ачай.

Хем эриинге Коңгур узуну кулаш хире, калбаа карыш хире ындыг-ла бедик эвес от салыпкан. Холураашты ол соок сугга эштирин сүмелээн. Оглу соок сугдан үнүп келгеш, ачазындан айтырган: «Ам оон ыңай чүнү кылыр?»

– Отту ажыр кылашта. Ажырбас, чүң-даа канчап барбас.

– Отка кылаштааш, харын чылыга бердим – дээш, Холурааш чөөн чүктен сонгу чүкче от таварып кылаштааш, оон хүнгээр база кылаштаан. Ынчаар кылаштап тургаш, отка чалбарып чораан:

Өрттени бээр аарыгларны

Өртет, одум, чиирин чивит.

Өрттенмезин менден ырат,

Өршээ, өршээ, дузаң көргүс.

Соок сугга эштип, от таварып кылаштааш, Холурааш оожургааш, айтырган: «Суг биле от канчаар дузалааныл?»

– Суг-даа, от-даа сени арыглап каапканнар. Соок суг хову-шөлдүң маңгысчыгаштарын сенден арыглааны ол. А сугдан кортпастарын отка өрттеткенивис ол. Чалбарыглар, күзээшкinner база дузалаан деп бил.

Холурааш сагыш човаар чүвези чок апаарга, Коңгур оглундан айтырган: «Кижиниң төрээн чери деп чүл ол?»

– Иемнин өпейлеп өстүрүп каан кавайы, адамның шалбадап өөрөткени быжыг холдары, оларның чагыг-сөзү, бо кидис өөм-не-дир.

– Кончуг шын. Төрээн черивистиң үндезин дөзү арга-арыгның, дагларывыстың ыяш-дажында, ыды-кужунда, аң-меңинде, арыг агаарында, дамырак кара сугларында, дажыг хемнеринде, ак-көк хөлдөринде, оргу-шөлдөрниң оьт-сигенинде, бисти долгандыр турар бойдузувуста болдур ийин. Каяа-даа, кажан-даа төрээн чериң бодап, төрөл чонуң сактып чор, оглум.

Аьтганыр хүн-даа келген. Холурааш чоннуң мерген сөстөрүн сагынган: «Үе кээрге, адыр чок, үер кээрге чай чок». Кырган-авазының: «Орукка омак-сергек чор. Чадаанага баргаш, хүрээге өлүг, дириг төрөл чонуң дээш мээң өмүнээмден тейлеп каар сен. Чадаг чорба, аьттыг чору. Чааскаан чорба, өөрлүг чору. Ада көрбээнин оглу көөр» – дээн чагыын Холурааш сактып алган.

– Орукка оваарымчалыг бол, – деп, дайынче аьткарып тура, оглун Коңгур чагаан. – Эш-өөрүң хөй болгай. Төрээн Мөңгүн-Тайгаңче, бисче дөмей-ле ээп чанып кээр сен...

– Бодунну камнап чор! – деп, Анайның чодураа дег кара карактары кыланнашкан.

Анай хая көрүнгөш, Мөңгүн-Тайгазын кайгай бээрге, Холурааш дораан авазын аржаан-надып чораанын сактып келген: «Анайның авамга дөмейин аар!» Кажан ол ашаанче көрнүп кээрге, карак чаштарындан арны өл болган.

– Ынчанма даан, Анай! —деп, Холурааш кадайын чазамыктаан.

– Мени дээш сагыш човава, – деп, карактары чаштыг кадайы ам хүлүмзүрөөн. – Шупту чүве анаа болур. Сен бисче ээп кээр сен.

– Ада-иези кандыг болдур, ажы-төлү база төлептиг кижилер болур. Кижини өзер, кидис шөйлүр. Сен, Холурааш, ам эзулуг эр болганың ол-дур! Таныш хөй боорга, даг-даштан тайып ушпас, төрөл хөй боорга, төөрөп азып чорбас, – дээш, Севил дашкаар үнгөш, чөөн чүкче көрнүп алгаш, тос-карак-биле сүттү дөрт чүкче чажып чалбараан.

О, өршээ хайыракан! Өршээ!

Арттың улуу мында болзун.

Арттынчактың улуу сенде болзун.

О, өршээ, чоруу-ла чогузун!

Оранның улуу мында болзун.

Олчаның улуу сенде болзун.

Чораан ботка човаг чок болзун.

Чорткан аътка соодуг чок болзун! – деп, Севил чажыг чажып, уйнуу менди-чаагай чедип кээр болзун деп оран-тандызынга чалбарып-ла турган.

Холурааш эзеңгиче будун киир тепкен турда, Коңгур: «Куш уялыг, кижини чурттуг. Сээң Мөңгүн-Тайгаң сени манаар. Дөмей-ле чедип кээр сен, оглум», – деп чагаан.

Холурааш аьттаныпканда, Коңгур оглун каргыраа-биле үдеп чыдып калган. Ачазының үнү бирде ырап, бирде кыңгырткайнып чаңгыланып, ижин-баарны ажыңнадыр куюмнадып, тааланчыг чазамыктап куттулган. Ам оглу ачазының ол каргыраазында хая-даш чуулгаш, казырадыр дагжап, бузулган дег кыннып кээрге, «каргыраада ылап-ла дагларның кайгамчык өндүр чаагайы, күчү-күштүг түрлүү синген-дир» деп бодап чораан. «Биче-Мөңгүн-Тайга дээрге өгбелеримниң болгаш ада-иемниң дагып чораан меңги баштыг ыдыктыг сыны болгай. Мындыг магалыг оранымдан бөгүн дайынче аьттаныптым» деп бодап халдып орда, ачазының ыры-каргыраазы орук дургаар Холураашты дайынга тиилээринче сорук киирген.

2. ЧАДААНАЖЕ ОРУККА

Мөңгүн-Тайгадан Хомду дайынынче Холурааш, Сойту база Комбуй аьттарын мунупкан, түрлүү кончуг челзип органнар. Сойту биле Комбуй төрөөн черинден ырак орукче бир дугаар аьттанган болгаш ынай-бээр кайганмышаан, бурунгаар үзейипкен шаап орган. Чүге-ле ийик, Холурааш: «Бо дайынга бис тиилээр ужурлуг бис!» деп идегеп чораан. Артыштың ногаан бүрүлерин холунга өйдүктүрүпкеш, ооң чаагай чыдын таалал-биле киир тынмышаан, көрүп көрбээни чурттарны ол сагыштаан...

Бир-ле черде хек эткен. Холурааш кады чораан эштерин кый деп алгаш, тонунуң хойнундан шидиглиг алгы хавындан ачазының бергени хуулгаазын чаттыг даштарын ужулгаш, Сойту биле Комбуйнуң адыштарынга салгаш: «Боо октарындан силерни камгалаар бо чаттыг даштарны идегелдиг черлериңерге шыгжап алыңар», – деп, чагаан.

Сойту биле Комбуй улуг кош-бижек, сүге-балдыдан эгелээш, быстан-дарызын, шайдузун, идик-хевин, күш-хүнезинин, баг-сыдымнарын дергилеп, кош-таалыңнарынче суп алган болганнар.

Комбуй ортумак дурт-сынныг, делгем хөрөктүг, эрес-кашпагай, топтуг-томаанныг. Аалынга ол үр олулар хөңнү чок, үргүлчү танды-сын, арга-эзим кезип чоруур. Бойдуска кончуг хумагалыындан черниң аң-мениниң онча-мендизин, аажы-чаңын, эвээш-хөйүн, кайда турарын беш салаазы дег билер.

Сойту ортумак, харын-даа чолдаксымаар сынныг, шимченгир, аажок эрес, өткүт үннүг, дыка сонуургак, арын-шырайы шевергин чараш, аңчы уктуг, чазы кончуг аныяк эр. Эң ынак кадагалаар эди – чактыр боозу. Чазыг чок, дүрген адары-биле алдаржаан. Ча-согун, какпадузакты ажыглаарынга мергежээн. Мөңгүн-Тайгазының девискээринге, Даг-Алтайның тайгазынче аңнап аьттанганда өлүк-тывыштыг чоок кижилерин өөртүп кээр.

Комбуйнуң-даа, Сойтунуң-даа тайга-тандызындан эккеп турар олча-кежииниң барык шуптузу албан-үндүт төлээринге барып турарын Холурааш билер. Диин, дырбактыг, киш, күзен, кырза, ирбиш, дилги, бөрү кештери-биле манчы-кыдаттың онаап каан албан-үндүдүн төлээр. Албан хүлээп алыр кыдат дүжүметтерге хээли кылдыр бээр кештерни, өске-даа белектерни боттарының байлары база-ла бөдүүн чоннуң оорга-мойнунга салып каар. Ууттунмас ол албан-үндүттөн чайлаар арга чок болгаш араттар бергедежирлер. Арат кижиниң сагыш-сеткилин аар-берге салым-хуузунуң өйүп кээрин чүү дээр! Хостуг-шөлээн чыдар, үе-дүптеги шиин салбас оран-тандызынга алаагып аңнаксаар бир чылдагааны ында. Чүге дизе, дүймедип кээр түмөн бодал ынчан эстип-чидип, хөрөк ишти хозай бээр болгай.

А Холурааш аңчы-малчын боорундан аңгыда, аараан кижилерни эмнээр чаялгалыг база чонунга хүндүткелдиг боорга, дүжүметтер, байлар ооң улус аразында анаа эвес байдалын, эрге-күжүн хүлээп көөр турган.

Кадыр арттарны ажып, дажыг хемнерни кежип, халдып-ла органнар...

Каргы хемни олар аьттары-биле сүстүрүп кешкеш, Ак-Шивээниң сынында буураарып көстүп чыдар хертеш кертилек-баалык – Саадак арттың кырынче углапканнар. Артче углаан кокпалап, Ак-Шивээниң даг эдээ-биле дөш өрү үнүп бар чыда: «Койгун, койгун!» – деп баштай Сойту, оон Комбуй алгырган. Шупту доктаап, шимээн чок барганда:

– Шынап-ла кодан-дыр! – дээш, Комбуй сиген аразынче шимеш диген бора коданның уунче айыткан. Ооң-биле сүржүр чай кайда боор.

Корткан койгун оларның чаны-биле халып ынай боорга, олар оруун уламчылап, арт кырынче көдүрлүп-ле органнар. Оьт-сиген шыпкан артта кокпа орук чоорту чанагаш хаяларже углаан.

Ам-на Саадак сынның кырынче олар үнүп кээрге, ында ийи оваа бар болган. Аьттарындан дүшкеш, арт кырының арыг агаарын тынып, көжүй берген буттарын хөндүрүп алгаш, көг-

ээржикте сүттүг шайын, аыш-чемниң дээжизин хүнгээр чашканнар. Холурааш чалбарып, йөр-ээл салыр: «О, өршээ хайыракан!

Алдын делегейим хайыракан,

Артымда чайнап, бараадаан

Ак баштыг Мөңгүн-Тайгам!

Арат чоннуң кадьың өршээ.

Бедик артым, чавызап өршээ.

Берт орук аштаглыг бооп өршээ.

Кадьыр, узун орук кыскалап өршээ,

Хамык чоннуң дьыштыг аргышсын. өршээ!» – дээш, оран-тандызының ээзинден чораан чоруу чогуу, оруу шаптараазын чок болурун дилеп чалбарааш, кижиги бүрүзү адының челинден дүк сывыргаш, адагашка баглап каан.

Моон, Саадак арттың кырындан олар хараарга, чөөн талада – Танды-Уула, барыын чүкте – Алтайның кызыгаары, Узун-Хем тода көзүлген. Бо адаанывыс черлерни Ак-Шивээ сынны тудуштуруп турар. Мурнуу чүкте мөңгө менгилери чайнаан мокулдур ак Мөңгүн-Тайга чоргаары кончуг сүрлүг көзүлген. Хаттан ыжык хаялар баарыңа дыш ап, оран аразында: «Саадак арттың ады кайыын тывылганыл?» – деп, Сойту сонуургаан.

– Шаанда маңаа бир аңчы согуннарлыг саадаан утгупкан дижир. Бир эвес Саадак артын кыдыындан көөр болза, шынап-ла саадак сагындырар, – деп, Холурааш харыылаан.

– Мээң төрелдерим моол кожаларлыг, олар малын кады кадарар, моолдажыр, черле найыралды аажоктар, Силерниң чоок кожаларыңар Алтайдан болгай. Алтай дылга арыг чугаалаар силер ыйнаан? – деп, Комбуй айтырган.

– Алтайлар-биле чүгле өннүктер эвес, кудалашкаш, хан төрөл апарган бис. Алтай дылды төрөөн дылым дег билир мен, – деп, Холурааш чоргаар харыылаан.

Дыштанып алгаш, аыттарың чедип алгаш, кудургайны куду бадыпканнар. Куду баткан тудум, ыяштар чоорту көвүдөп, ылаңгыя дыттар колдаан. Буттар чаны-биле дендии арыг дамырак кара суглар шурап бадып, аяңнар көстүргө, чаражын! Эң-не адаанче олар бадып кээрге, хөлчок шапкын хемчигеш аккан, долгандыр-ла арга-арыг. Ол-ла кылаштакаш, демги хемден барык ийи катап улуг хем эриинге доктааганнар.

Дүштөп алгаш, арга ишти-биле хемниң агымының аайы-биле ам шуут аыттары мунуп алгаш, шала дүрген чортупканнар. Хем ишти-биле аргаладып артче чүткүдүп үнүп орда, арга үзүктели бээрге, оыт-сигенниг, янзы-бүрү чечектерлиг аяң-шынаалар көстүп, артче чоокшулаан тудум арга улам шаарарган. Хүн ажар деп баарга, эң сөөлгү арга кыдыыңа хонар деп шиитпирлээннер.

Кежээ-даа кайгамчык: аяс хүн, чиңгир көк дээр, оожум, чылыг. Ажып бар чыткан хүннүң херелдеринге дыттарың баштары, уннары дуу ол-ла Танды-Уулаңың дээрге шаштыккан кадыр даглары арта алдынналып көзүлген. Дендии улуг, чодур дыттың чоогунга одагны кыпсыптарга: «Ии, мында одаар ыяштың хөйүн! Бисте дег хараган чыып, инек мыяа, көржең одавас магалыын көрөм», – деп, Сойту магадаан.

Одагның ак-көк ыжы буруладыр көдүрлү бээрге, хүн шуут ажып, даглар баштарының чараш өңнери чидип, карангыда одагда дөгеленген ыяштарың уннарында от чайнай берген. Кежээки чем соонда, хүнзедир арга-арыгның, дагларың артыш-шаанаксыг агаарың хөрек долдур тынып чораан үш эр, эзерин сыртангаш, чонаан дөжөнгөш, чык кылдыр удуй берген. Үш дүн ортузунда бир таладан өске талаже андарлып чыда, Сойту хар чаап турар деп бодаан. Ондаа херекке албайн, ол дораан удуй берген.

Даң бажында Сойту биле Комбуйну Холурааштың өткүт үнү оттурупкан: «Коргунчуун! Бисти долгандыр чүү бооп турарың көрүңерзе!..» Комбуй биле Сойту ковайгаш, көрүптерге, долгандыр бүгү чүве – даглар, арга-арыг кылын ак хар-биле шугланыпкан, кыш дүш-

кен болган. Дүүн удуп чыдып аарда чылыг чай, а берген харлыг кыжын оттуп келгеннер. Мөңгүн-Тайгага көктүг чайын кыш дүжүптерин олар билер.

Бяштар будуктарында хар эрип дамдылаза-даа, удур чагбышаан. Чагган хар эчигейи кончуг эриирге, кургаг чээрген дилээн эрлерниң идик-хеви шуут көк мөөн болган. Өл бяштан одаа хып чадап, ышталып-ла чыдар. Отту арай боорда хөрлээледип алгаш, эртенги чемни олар кургаг чер тыппайн, бут кырынга шал-бул чемненгеннер. Удур хар чагза-даа, эрип чыдар. Шак мынчаар хар чаапкаш, эририниң орнунга, суггур чаьс-чайык-даа чагган болза, моон чүс катап дээре ийик. Анаада дег чиик-адак аьттаныптар чүве кайда боор, көк мөөн аьттарже өл чүьктү эмеглежип чүдүргеш, эзерлерже өл идик-хептиг арай боорда саадапканнар.

Эрээн харлыг орукка аьттар удаа-дараа тайып чоруур боорга, аьттардан дүшкеш, узун дынындан чедип алгаш, берге оруктарны оя кылаштап чорааннар. Өзекке киир өткен улусту соок хат өттүр хадырга дидиренчиин! Долгандыр бүгү чүве оларга дошкун соок, хөлүгүр сагындырган. Дүүн чаа-ла оларны өөртүп турган бойдустан ам чүгле долгандыр ак хар-биле шыптынган арга-ыяш, соок меңгилиг даглар арткан...

Артче бедээн тудум, соогу дам киткээн. Соок күштелирге, удур эрип, малгашталып чыдар хардан канчап-даа дээре боорга, өөрүп чорааннар – соокта хар удур эривес болгаш, чартык кулаш хөртүктерге аьттар дүшпейн, ылгын чоруп орган. Чаңгыс аьт турупса, соонда чорааны тырлы бербезин дээш, соок хат тынышты дуй хөме хадыза-даа, чаңгыс-даа турбайн, чүткүдүп-ле органнар. Ам-на оваа чыып каан артче үнүп келгеннер.

Арт кырынче үнүп кээри билек, хар холумактыг хат катап-ла күштелген. Кылын хар чагганындан, дүвүнүң күштелгенинден орук көзүлбестээн. Чүү-даа көзүлбес бо орукту Холурааш баштап чораан. Ооң соондан Сойту биле Комбуй дөьш өрү хөртүктер, хаялар аразы-биле кылаң кара дамырак сугларны ажа халып, арнын күштүг хаттан дуглай каап, чортуп чорааш, ам шуут аьттарындан дүшкеш, чадаг үнүп эгелээннер. Ынчап чорааш, дендии кадыр хая-дашка кызадып келгеннер. Долгандыр оруктуң сомазы безин чок, хар дуй чаапкан, булуттар аразында хат-дүвүде баш мунгаш. Холурааш боданып-боданып, Комбуйже көргеш: «Чайгы үеде маңаа чорумда хар бар эвес, оьт-сиген, хая-даштар көстүп, орук тода чыткан», – дээн

Чүгле куш ужар бедик хаялар кырында аьттарның бажы халайгылаан, а ээлери ыыт чок. От-көс, изиг аьш-чем чокта бедик тас тайга кыры... Шак мындыг баш мунгаш үеде берге байдалдан канчаар үнер аргазын Холурааш боданган: «Хар чагбаан болза, хат-шуурган эвес болза, аспас ийик бис. Черле бир аргазын тывар».

– Аза берген-дир бис. «Аспас дize, хая көрүн, алдавас дize, айтырып чор» дижири дег, хая көрнүп, дедирлээнвис дээре боор. Улуг улустуң чугаалажыры орукту айтып турар ылгавыр демдектер – улуг инек-даштар кырында шиш баштыг бичии даштарны дилээр апаар. А ону дилээрде, дедирлээр херек, – дээш, Холурааш харда арай боорда эскертинер истерни топтап көрбүшаан, инек-даштар, оңгарлар, дамырактар, хөртүктер аразы-биле ийи эжин баштап алгаш, дедирлепкен.

Сактырга-ла, булуттар аразы-биле элээн каш хонук чоруп келген-даа ышкаш. Ам булуттарны хат арылдыр хадып апаары билек, база катап шуурганнап эгелээн. Чаңгыс черге эштериниң чыгылын манап алгаш, бөкперлешкен аьттардан Сойтуну чаңгыс базым-даа ыравазын Холурааш шыңгы сагындыргаш, Комбуйну эдертпекеш, орукту чадаг дилеп чорупканнар.

Шупту таладан хөме уруп турар хаттыг дүвү аразында четтинчип алган Холурааш биле Комбуй улуг инек-даштар чанынга доктаагаш-ла, ында харны эжип, шиш баштыг бичии даштарны көрзүнгеннер. Чамдыкта ол ийи хая көрнүрге, Сойту аьттары-биле долгандыр ак дүвүге бүргеткен бичии борбак кара төгерик-даа ышкаш. А Сойту эштерин көөрге, доо-ла арай деп көстүр ак дүвү оранында шимчеп турар бичии, ийи кара сай даштары сагындырган. Канчангаш-ла бир инек-даш кырында дүвүлөп каан харны эжипкеш, Холурааш ылгавыр демдектиг даштарны көрүп кааш, өөрээнинден алгырыпкан:

– Ылгавыр демдектер бар-дыр, Сойту, бээр кел шымда! – деп, ол эжин кый дээн.

Кажан Сойту чоокшулап кээрге, улуг инек-даштар кырында шиш баштыг үш дашчыгаштарже олар өөрүшкүлүг айыткан. Арай деп оруктуң уг-шии билдине бергенде, үе чидирбейн, бурунгаарлапканнар.

Эң-не бажында чораан Холурааш кезек болгаш-ла, аьдындан донгаш дээш, кымчызы-биле инек-даштардан харны дүжүр силгип чораан. Ооң шын орук-биле чоруп орарын ол ёзу-луг-ла ылгавыр демдектиг даштар херечилээн. Кыр кырынга үнгеш, оон баткаш, хаттан ыжык черге доктаап, таакпылааннар. Ам бирде аьттыг, бирде чадаг хар кыры-биле чоруп оргаш, кедерээн соокка донуп чорааннар.

Туман шыпкан булуттар аразы-биле чоруп орда, чоорту хар чаары эвээжеп, туман арылза-ла, шала алдынналчак өңнүг апаргаш, хенертен карак чылчырыктаар хүннээректе Барлык хемниң долгандыр девискээри көстүп келген. Ол хире хөй үе иштинде шуурган-хатка силгидип, донуп чорааш, катап-ла чингир көк дээр, ногаан чайт эзим-арга, шынааларны көрүп кааш, ам база кыштың ортаа үезинден чайже катап эглип кээп, кезек када аймаарай берген турганнар-даа.

Хүннүн херелдеринге эрип чыдар харны сүстүрбүшаан, хаялар адаанда көк оьт-сигенин аянга доктаап, хөрөк долдур арыг агаарны киир тынганнар.

Арга эгелээн. Хенертен Холурааштың аьды башкы даваны-биле бир улуг оңгарже киир базыптарга, ол эзер ажилдыр баш шанчып кээп дүжер часкан. Сойтунуң аьды баларлыг дашка тайгаш, ат боор часкан. Алтайның меңгилиг дагларында дег каңгылыктар – оңгарлар бар болганындан кижиде-даа, аьт-даа кемдеп болур ол айбылдыг черни оя бергеннер.

Тоолайлыг хемниң сырый арга-арынының ишти-биле кудургайлап бадыпканнар. Дыттар, пөштер, шивилер колдаан аргада таптай базып каан кокпа орук кыдыында ушкан ыяштар, ирик төжектер, чингистерни көрүп, аьттарны ыяштардан чайлады аарак башкарбышаан, шыпшында дөштү куду бадып орда, хенертен чаңгыс аай дүлейзимээр дааш дыңналган. Ол дааш чоорту улгатса-ла, арга төнүп, шырыштарга бүргеткен Тоолайлыг хем дааш-шимээнниг даштар аразы-биле хөглүг агып чыткан.

– Бо хемни чүге Тоолайлыг дээнил? – деп, ыт чок чорбас Сойту айтырган.

– Коданнар хөй боорга, Тоолайлыг деп атка чедингени ол, – деп, Холурааш хүлүмзүрөөн. Ынча дидиң бе дээнзиг, шырыш аразындан үне халаан койгун шимеш дээн.

– Койгуннуң дүнеки истери ханы болгаш көскү. А хүндүс ол-бо былдаан койгуннуң кортуу ону камгалап чоруур, – деп, Холурааш койгуннуң соонче көрүп тура, тайылбырлаан.

– Кортук чорук канчаар камгалаптар чүвел? – деп, Сойту айтырган.

– Койгун дүне када ховуга азы аргага кортпас, истери тода; а кажан даң бажында ыт ээрерге, аңчылар кыйгыржырга, бөрү бир чүве сый базыпканда ол корткаш, ол-бо талазынче халып. Даң атканда аңчылар койгуннуң ийи дакпыр изин, кыдыынче, өрү шураанын көргеш, ооң кажарын кайгап ханмас. Шынында койгун кажар эвес, ол корткаш, ынчаар халып чоруур, – деп, Холурааш түңнөөн.

Даглыг черниң бо шапкын хемин кежери берге-ле. Хемни аьттары-биле сүстүрүп кирипкеннер. Соонда Сойтунуң аьды хойгаш, агым айы-биле бадып бар чорда, Холурааш бодунуң аьдын оларже углапкаш, аьттың челинден сегирип алгаш, бодунуң аьды-биле эрикче чүткүдерге, харын-даа Сойтунуң аьды эрикче чоокшулап келген.

Тоолайлыг хемни ынчаар кежип алгаш, арга-арыгны куду баткаш, чоорту дагда одуруглаан кокпа-биле чоруп органнар. Удатпаанда Барлык хем көзүлген. Хүн ажып, орайтаанда хонар чер дилеп тургаш, Холурааш аьдындан дүшкөш, донгайгаш, алгырыпкан: «Бо дээрге меңги чечээ-дир! Кандыг кончуг чараш чоор!»

Комбуй биле Сойту көөрге, долгандыр-ла меңги чечээ. Үш талазындан аргага бүзэ-элеткен, меңги чечектери айыраңнаан, оьт-сигени хөлбелчиңнөөн Барлык хемниң ол чараш булунунга хонар деп шиитпирлөөннер. Одагны кыпсыпкаш, ону долгандыр аскан будуктарга өл идик-хевин кургадып кааннар.

Арыг агаарга чык кылдыр удааш, оттуп кээрге, хиндиинде хир чок чингир көк дээр, ыракта Танды-Ууланьң сыннарының харларында, Барлык хемниң саарыгларында хүннүн херелдери янзы-бүрү өңнер-биле саарлып чайнаан, долгандыр арга-эзим, чүзүн-баазын чечектерлиг, көктүг шынаалар...

Чадаанага чедер орук ам-даа херии болганда, чемненгеш, Барлык хемниң кол кежиинче углай хапканнар. Анаа чоокшулап кээрге, бо хем Тоолайлыгдан калбак, улуг, агары оожум, эң коргунчуг чүве – теренди-даа кончуг. Тоолайлыг хемни кешкени дег, Сойтунуң аьдын чедип алгаш, аьттарлыг Холурааш биле Комбуй сүстүрүп кирипкеннер. Аьтты агым аайы-биле дөө ол чарыктан элээн куду апаар чүве болганда, дораан дужундан эвес, а элээн өрүлөп алгаш, сүстүрүп органнар. Холурааш Сойтунуң аьдын ол чарыкка өртеп кааш, Сойтуну алыры-биле катап ээпкен. Бады-биле Барлык суунга ага бер часканын Холурааш сактып келгеш, тейлеп чораан: «Өршээ, хайыракан! Анаа тайбың болзун көрөм».

Ындыккы эриктен Холурааш кежип келгеш, Сойтуну ушкаарда чагаан: «Сойту, буттарыңны эзер деннелинче көдүрүп ал!»

Ушкаштыг аьды-биле Холурааш сүстүрүп кирипкен. Хемниң саарыгларының, дуогуларда токкулаан даштарның даажын өттүр хемниң ортузунга кээп чорда, суг өрүлээш, эзерни ажар деп барган... Ындыккы эрикте Комбуй сыдымын чайып алгырган:

– Мээң сыдымым белен! – дээн Комбуйну Сойту көрүп каан.

Аьт бир кезек черге хемниң дүвүнден көдүрүлгеш, эжиндирипкеш, иттинипкен ышкаш болган соонда эзери оранчок көдүрлү бээрге, Холурааш ам-на аьдын сыык черге башкарыпкан. Холурааштың авааңгыры-биле, Сойтунуң чүгле идииниң улдуңнары бичии өде берген дээрден башка, эки кежип келгени бо.

– Корткаш, дораан сыдымым сегирип алдым! – деп, Комбуй эштерин куспактаан.

Бирде шошкуп, бирде челзип каап, халдып орда, Мөңгүн-Тайганың эң кадыр-кашпал, даглыг ораны – Тоолайлыг биле Барлык-Бажы ам артында чыдып калган. Бо хемнер дужа келбиже кеже чүгүртү бээр бичии хемчигештер эвес, а часкы сарыг сугда, чайын үргүлчү чаьс-чайык үезинде дажый бергенде, инек-даштары казырткайнып дагжап, чамдык кежиглери дуй хорумналы бээр шапкын хемнер.

Хемнерниң ындызын кежинге көргөн, шуурганда азып-түрөп чораан эжишкилер ам Саглының төнмес-батпас ховузун кежилдир челзип органнар.

Бирде ховулап, бирде шынааладып, Чадаана кайы сен дээш халдып орда, аьттары оьттуг черлерге оьттай бээрге, боттары база дыш ап, чемненгеннер-даа.

Орук дургаар кандыг-даа үеде бойдустуң чаражын бадыткаан кайгамчык чараш черлер караңадыр эрткилээн...

Ам-на Даа болгаш Бээзи кожууннарның төвү – Чадаана чоокшулаан.

Мында хөй кезии өглер, а каш ыяш бажыңнарда кыдат, орус садыгжылар чурттаан. Кожууннун дүжүметтери безин өглерде. Чонаада хөрлүг Чадаана дайынче баар шеригниң чыыр чери апаарга, дам хөлээзинниг апарган. Ыраккы, ыржым Мөңгүн-Тайгадан келген Холурааш ол дааш-шимээнден аңгадай берген. Ында-мында аьттыг кижилер шапкылашкан, ыттар ээрген, мал-маган аалаан-чиилээн хөлээзинден кулактарны дуглап алгы дег.

Эң солун, эң көрүштүг чүве – Алды болгаш Үстүү-Хүрээлер болган. Дээрже көдүрлү берген дег «чалгыннарлыг» чавыт ыяш бажыңнарның азыглары лама бөртке дөмей. Хүрээ чанында аныяк ламаларның өөренир, чурттаар тудуг сууру, долгандыр аргада аргамчыда өртеглиг аьттар көзүлгөн. Байлар хүрээ чоогунда, а яды араттар аргада чурттап турарын Холурааш угаган. Хүрээ иштинде сарыг кандаазынныг, эктинде халайган калбак кызыл курнуң ужун белинде ораанган ламалар-ла хөй.

Холурааш, Сойту, Комбуй хүрээ иштинче кирип кээрге, өрттеткен артыштың ыжының аразында оларже чуруктардан аастарын ажыткан коргунчуг аңнар ырланган дег болган. Чамдык алдын бурганнар чайыннаан, оларга кижини бүрүзү хаваан үстүргеш, эртип турган. Холу-

рааш база хаваан үстүргеш, чүнү бодаваан дээр. Бирде сонуургап, чамдыкта ангадап, дүвүрөп чорааш, өлүг-дириг төрелдериниң мурнундан тейлээр сен деп кырган-авазының чагыын ол уттуп алган. Чыскаалып алган ламалар баары-биле улус эртип чыткаш, бөргүн ужулгап, бажын дөгөп бээрге, ламалар судур азы тавак-биле кагар. Холурааштың бажынче судур-биле кагарга, аарыза-даа, чоруум чогуунгур болур болгай дээш ол тогбаан.

Хөй кижиге артындан кижилер сөөрткөн бедик чуузаны Холурааш көрүп каан. Оон сарыг торгу шыптырган лама чоргаары кончуг улусту кайгап чораан. Ламаның бетинде хоорзаларны уштарын мурнунда ийи кижиге эгиннепкен, а соонда ийи кижиге дыка узун ол хоорзаларны этсирге, киргирээн буура сагындырган. Оларны соонда чораан дөрт лама үрер херекселдерин этсирге, хоюг, уян аялга дыңналган. Адыштарын хаваанга үстүрүп алган чон тейлеп чорда, ламалыг чууза мурнуу чүктен ээп алгаш, ам хүнгээр долгандыр чорупкан.

Ооң соонда аза болгаш азазыгаштарның самы эгелээн. Самны дириг бурганнар – дарийгилер уламчылаан. Дарийгилерниң ол самын чараш кыс хеп кеткен эр улус ойнаан. Чүзүн-баазын шыва тоннарлыг, угулзалап даараан бөрттерлиг, хөм идиктерлиг самчылар тааланчыг аялгага чайганып самнаарга, салгынга саглаңнаан чараш чечектерни, халагар будуктарлыг талдың чиирбейлерин сагындырган. Ындыг чараш самын Холурааштың бир дугаар көргени ол.

Чуруктарда улу дүрүзү, мыйыстарлыг дириг амытаннар болгаш хүрээде өске-даа чүүлдерни көөрге, сагыш-сеткилге дүвүрөнчиг. Ол хамыктың дээдизи – хүрээниң кол кижизи Чамзы-Камбы. Ол Даа кожуунну чагырган Буян-Бадыргының азыраан адазы Хайдып Үгердааның кады төрөөн акызы. Чамзы-Камбы кыдат бүүзелерни үптөвөс, манчы-кыдат садыгжыларже халдапас, а харын оларны камгалаар. Ынчанмас болза, дываажанга четпес, бурганның кудуун тыппайн, тамыга дүжер деп ол суртаалдаан. Ооң тайлымы-биле дайынче баар улус чыылгыже, ында кыдат бүүзелерни араттар дүн-хүн чокка кадарар болган. Кыдаттар манчы хаанынга чаглактаны бээрге, Буян-Бадыргы баштаан тыва дүжүметтер катап-ла эрге-чагырга оларга кээрин кордап турганнар.

– Чүү деп чүвөл бо? – деп араттар кайгап ханмааннар. – Манчы-кыдаттарны согар дайынче бар чыткаш, мында манчы-кыдат садыгжылар кадарып...

– Шынап-ла, чүү болуп турар чоор? – деп, Холурааш кайгап-халактаан.

– Богда-Хаанның айтышкынын күүседир апаар, ол чарлыкты тооваан азы удур сөс чугаланнарны кымчылап азы шаагайтаар, – деп, сынзыг дүжүметтер хары бээр.

Хүн келген тудум, дайынче баар улус көвүдөп-ле турган. Келген кижилерни күрүнени боор чарлык шеригже дүжүметтерни, оларны төрелдерин, а эки-тураның сүзүк шеригже яды араттарны хүлээп ап турган. Холурааш, Сойту, Комбуй сүзүк шеригге бактаап, дыка хөй араттар-биле таныжып алганнар.

Кижилерни анаа-ла чыып албаан. Санаа-мээрэн баштаан улуг дүжүметтер чадаг болгаш аъттыг чыскаалырын, шаап халдап кирерин, боо-чөпсөк ажыглаарын өөредип турган. Тыва кижиге бүрүзү аңчы болгай дээш база ок камнааш, боодалга кылырын чөпшээрэвээн. Шериг кижиге дарга дүжүметтерни эки дыңнап, оларны дужаалын ыт чок күүседирин угааткан.

Кадык-шыырак, балдырлыг чарлык шеригге кыдат быртаан дээр боолар үлөп берген. Хуртун боо эвээш, чүгле баштап чоруур дүжүметтер алгылаан. Эки-турачы аныяк болгаш улуг назылыг араттарга чүнү-даа бербээн, олар чактыр бооларын ап алганы эки болган. Боо чок безин кижилер барын көргөш, Холурааш: «Ачам харын-даа боозун берген-дир» – дээн.

Дүне шеригниң хөй кезии удуп дыштанып турда, чамдык шериглер кыдат бүүзелер таңныылдаар. Бижээчилер кым, кажан таңныылдаарын тодарадыр. Даңзы ёзугаар Холурааштың таңныылдаар хүнү кээрге, дүне удувас дээш, алдын дазылдан шай хайындырып ижип алгаш, боозун чүктээш, ийи куу калбак чарынны халаңнадыр кожа астып алган. Ол кылаштаарга, чарыннар каккылашкаш, коңгурткайнып чоруур – таңныыл кижиниң барын херечилээни ол. Караңгыда таңныылдаар чериниң бир ужундан өске ужунче үнүп каап, Холурааш чарыннарын холурадыр даңны атсы кылаштап тура хонган. Кожазында таңныылдың чарыннары база даг-

жап хонган. Бир эвес чарыннар дагжавас болза, дайзын келген деп билдинер. Ынчан ол өске кижини доктаадыр, херек болза, адар-боолаарыңга чедир хемчээн алыр. Чаяан бооп, ынчан Чадаанага онза чүүлдер болбаан.

Мөңгүн-Тайганың үш араттарыңга алды эки-турачыларны каткаш, Очур бошканы ол тос шеригни тускайлап чагырар дарга кылып каан. Аътаныр мурнунда Очур бошка беш, анаа шериглер бир-бир лаң дээр акша алгылаан.

3. ХОМДУ ДАЙЫНЫ

Ак Күске чылдың чадан-кат чыыр өйде Даа, Бээзи ийи кожууннуң шериглери Чадаанадан аьттанырга, бүрээ-бүшкүүр, шаң-кеңгиргениң дааш-динмиди, аьттарның киштежири, үдээн-нерниң алгы-кышкызы-биле холужа берген. Санаа-мээрэң хөй шерии-биле Чадаана хемни дургаар Хөндергейже чоктапкан.

Чеди айның аяс каан хүнүнүн херелдери чайыннанып, аьттыг кижилерни шонуп чораан. Ам ок-боо дагжавайн, аьттар киштевейн, шимээн чок чоруп органнар.

Даа, Бээзи кожууннарның шериглери Өвүрже ажа бээрге, ында Оюн, Салчак кожууннарның шериглери паараңнаан турган. Олар каттыжып келгеш, чарлык шериин Санаа-мээрэң, сүзүк шериин кыргыстарның Борбаанак оглу Дамбий чагырар кылдыр дугурушканнар. Дамбий эрге-дужаал-даа чок, ук-ызыгуурундан яды, эрес, кашпагай, үжен харлыг аныяк эр. Ол сүзүк шериин хей-аьт кирип чораан: «Тиилелге чедип аарда, шеригни үр үеде өөредир. А силер дээрге шупту чажынардан күш-ажылга дадыккан, часпас адар аңчылар чүнү-даа шыдаар силер! Караңгыда туттурбас хөлөгелер дег, чаңнык дег сыр маң-биле кээп, дайзынны согар бис».

Ийи шеригниң аразында ылгалды кончуг. Дүжүметтер колдаан чарлык шерииниң хандырылгазы эки, боо-чепсээ четчир. Олар сүзүк шериин ыялап, бастыр хөөннүг болза-даа, чаагай сеткилдиг, чүнүң-биле-даа олардан тудаваан сүзүк шерииниң араттары чарлык шериин хүндүлээр чораан. Ындыг хүндүлел ийи шеригниң дайынчы соруун быжыктырган.

Чарлык шерииниң бүгү байдалын: дүжүметтерниң ат-шолазын, эрге-дужаалын, харназынын тускай бижээчилер данзылап, хандырылганын, боо-чепсээн, дайынчы ажил-херээн демдеглед чораан. А сүзүк шериинде ындыг чүве чок, араттар боттары ынаар дайылдашкылар аан дээнзиг...

Аьттыг кижилерниң чамдызы оруктап, өскелери ховуда чапты берген довуракты буруладыр халдып органнар. Холурааштың аьды бора торлааларны хойзуптарга, олар өске талаже ужупкаш, оьт-сиген аразынче чашты берген. Аьт тоор чүве чок, бедик чашпанныг бок үнүштерни ажа халытпышаан, ооң челинче үзее берген Холураашты аппарат-ла чыткан. Дамырак аккан хооргалды куду шериг баткаш, аьттарын сугтарып алган.

Удаткан чок Саглы ховузу эгелээн. Чай кидин түлүк. Изиг чар. Суг чок. Хайыра чок изиткен хүннү дуглаптар бичии-даа булут чок. Аьттар деридип, дүктери тутчуп, кижилер могапшылап чораан. Бо изиг хүннерде дамырак суглар кадып эгелээн. Ынчалза-даа шериглер изигни шыдажып чорааннар. Кижиги бүрүзү Моолдуң акы-дуңма араттары-биле манчы-кыдаттарны чурттан үндүр сывырып, сокчурунга белен чораан. Ынчалза-даа тыва арат кижиги бүрүзү Чадаана дугайын утпаан. Ында ижээп чыдып калган манчы-кыдат чиижең садыгжыларның дугайын бодап кээрге, коданының девискээринде ам-даа аглаттынмаан бөрүлөр артып калган ышкаш сагындырып чораан.

Аьттарның былгырыптары, дуоугларның дүлей даажы база таварылга бооп дагжаан чепсектиң кыңгыраажы ыржымны үреп чораан.

Тыва шериглер Улаан-Кумче чоокшулап келгеннер. Ол черниң моол араттарының дамчытканы-биле база шеригниң тускай хайгыылчыларының бадыткааны-биле алырга, элээн каш чүс боо-чепсектиг манчы-кыдаттар ында бары илерээн.

Улаан-Кумда манчы-кыдаттар херим шивээ туткаш, камгаланып алган. Урянхайдан шериг күжү чоруп оларны баш удур билип алганы илдең. Оон башка олар шивээнниң иштинче халчып кире бербес чүве бе. Боттарынга менээргенип, манчы-кыдаттар чоокта чаа Хомдудан эккелген бир хунан боозун көөргедип, «хунан боо аттыңан соонда, ол чоок кавыга өлүг-даа, дириг-даа чүве артпас, чер-чери-биле хуюкталып каар» деп манчы-кыдаттар чар тарадыпкан. Ол дугайы чаа келген тываларга дыңналы бээрге чамдык дүжүметтер корт-

каш: «Улаан-Кумга дегген херээ чок. Ону оюп эрткеш, шуут-ла Хомдуже чоруур. Анаа моол шериглер-биле катчып алгаш, Улаан-Кумче дедир келир», – дээннер.

– Улаан-Кумда чангыс хунан боодан корткаш, Хомдуда он-он хунан бооларны канчаар бис, – дижип, араттар шаап халдап кирерин негээннер.

Хунан боонуң бараанын кежээ ырактан харагалзап көөрге, шынап-ла чалым аразында дедир аастыг кара куй дег, оңгак аастыг, сүртенчиг ол этти дугуйларлыг терге кырынга быжы-глааш, шивээниң кирер эжик аксында тургузуп каан. Шивээ эжиинде таңныыл кыдаттар хунан боозун дээриглек каап, чоргаар кылаштажып тургулаан.

Кежээ орайтагыже чедир маргышкаш, даң бажында халдаар деп шиитпирлээннер. Оон Очур-бошка келгеш: «Санаа-мээрең биле Дандыгай-чалаң бо дүне хунан боону узуткаар диш-тилер», – дээн.

– Биске дагзып турары ол бе? – деп, араттар айтырган.

– Сүзүк-шеригге даалга онааган. Мээң араттарым шыдаар дээш, Херик-бошка дагдынып алды.

Кым-даа удур чүве чугаалаваан. Шупту ыыт чок турда, дуржулгалыг аңчы Сүлдем: «Мен барып шенеп көрейн», – дээн.

Сүлдем ашак-биле кым-даа маргышпайн, араттар шупту баар деп барган.

– Хөй кижиге херээ чок. Дайзын эскерип каар, хоржок, – деп, Сүлдем түннээн.

– Ынча хөй кыдат таңныылдарны каш арат канчаптар силер? – деп, Сүлдем ыыттавааска, бошка айтырыын катаптаан.

– Арзылаңны арга-биле... – деп, дорт харыы бербейн, ашак элдээртип каан.

Сүлдем ашак чудурук хире бүдүн-бүдүн коргулчуннар тып эккеп бээрин дилээн. Херик-бошка бир шериг эдертип алгаш, чарлыктарны эргээн соонда, үр болбаан: борбак-борбак коргулчуннар эккелген.

– Бо ажырбас, – дээш, Сүлдем араттардан дилээн. – Бо коргулчуннарны тараа хоорар былгааш бажы дег кылдыр борбайтыр соктаңар, оолдар.

Холурааш баштаан араттар коргулчуннарны борбайтыр соктап эгелээн. Ол аразында Херик-бошка шыжыгып, эшкедеп турган. Сүлдем ашак одаг кыдында сөгедеп олуруп алган, дүште чок таакпылап орган. Бошка далаштырарга, ол улам таваарлап: «Күдүрээге сырбык кед-ээш безин далашпас кижиге мен», – дээн.

– Даң адар четти! – деп, бошка дам хорадаан.

– Далашкан сээк сүтке дүжер, – дээш, ашак тооваан.

Дүн ортузу эртер чеде бергенде, Сүлдем кырган туруп келгеш, борбактап каан бир коргулчунну өрү октапкаш: «Ажырбас-тыр!» дээн. Борбак коргулчуннарны бошка көдүрерге, аары кончуг боорга, ажынган: «Мооң орнуңга дары ап алгаш, буза тепсир чүвени». Харьызынга кырган Сүлдем: «Дары дээрге, хоозун ыш-тыр оң», – дээш, чүгле ийи кижиге эдерти бээрге, бошка чыда калбаан.

Даң бажының карангызын кырган чүвең эндевес, – дээш, Холурааш немеп каан. – Мындыг өй дээрге, эртенги уйгу үези эвеспе.

Хайгыыл чораан араттар аьттарын ыракка баглап кааш, карак дешки дег карангыда ам чадаг басыпканнар...

Удатпаанда Херик бошка, араттар чедип кээрге: «Канчалдыңар че? – деп, хамык араттар Сүлдем кыргандан айтырганнар.

– Ажырбас боор оң, – дээш, ашак одагже чоокшулап келгеш, эрги багай тонунуң довураан кактааш, харыылаан: – Сүртенчиг-ле боо-дур! Хунан боонуң аксынче кижиге бажы хос кире бээр боор. Аарын чүү дээр силер, чаңгыс кижиге ону шимчедип албас.

Даң адып келген. Хамык шериг бут кырында турган.

Сүзүктерже беш карактыг одагалыг, чингир көк бөртүг Санаа-мээрең халдып келгеш, алгырган: «Хунан боо узуткаттынган бе?»

Чок дээринден Херик-бошка корткаш: «Ажырбас боор оң, хайырааты», – дээн.

– Ажырбас, ажырбас деп алган. Хамык шеригниң амы-тынын бажың-биле харыылаар сен. Сен эвес болзунза, өске кижилерден чоргузуптар турдуvus.

– Оожургап көрүнер, хайырааты, – дээш, бошка ийи холун тейлей тудуп алган турарга, Санаа-мээрең Херик-бошкаже соодур хыйыртааш, аьдын дарс кылдыр каккаш, ыңай болган.

Бошка арнын көдүрүп кээрге, куу тос дег болган. Коргулчуннарны хунан боонуң аксынче арат Сүлдем суп каан деп Холурааш бүзүрөөн.

Тыва шериглер сыгыр даң-биле чергелештир Улаан-Кумда кыдат шивээже халдап кирипкен. Мурнунда чадаг сүзүктер, оларның соонда аьттыг чарлыктар чораан. Олар мөөнү-биле шивээниң улуг эжииниң аксынче чоокшулап бар чорааннар. Хунан боо дүүнгү-ле черинде аксы онгак кара апарган, сүрлүү кончуг кылдыр көзүлбүшаан.

Тываларны көргөш безин манчы кыдаттар далашпааннар. Тулчуушкуннуң салым-чолун ол коргунчуг боо шиитпирлээр ужурлуг. Амдыызында кыдаттар боо эдиспээн. Тываларның чоокшулаарын манап турганнар. Тывалар база боолаваайн, улам чоокшулап, бар чытканнар.

Херик-бошканың өйлеп-өйлеп Сүлдем ашакче хыйыртап чоруурун Холурааш эскерген. Ашак тоору чок, чактырын буруңгаар углап алган, арын-шырайы маажым, бүзүрелдиг бар чораан.

Шивээге чедир чүс базым четпес чер артканда, артында чарлыктарның хуртун боолары чык-чак-ла дээн. Октар баш ажылдыр сыылаан. Шак ол өйде хамык шериг кулак уюк алгы-кышкы-биле: «Ур-р-ра-а-а-гх!» – дээш, шивээ эжиинче хөме маңажыпкан.

Манчы-кыдаттар ам-на дүүреп, кезек кижин хунан боо чанынга бөлдүнчүп келген. Хунан боонуң былдазын кыпсыры-биле узун ыяш бажында ыш бурулааны көзүлген.

Шивээ аксынга чедир ам чүгле бежен шаа хире базым арткан!..

Ынчан хунан боонуң соо буругайны берген соонда, кулак уюк дааш көң-не дээн. Карак сүлде бо, аксындан ыш үнмээн, хунан боонуң соо чарлып чаштай берген! Ол частыышкындан ыш-бус аразында кезек кыдат черже кээп дүжерге, өскелери дедирлепкен. Хамык араттар өөрөөн: «Эр-хей, Сүлдем! Хунан боо иштинде коргулчуннар часты берген!» Манчы кыдаттар шивээже шимеш дээрге, хунан боо чанында кезек кижин чытпышаан.

Шынап-ла, тулчуушкуннуң салым-чолун сүртенчиг хунан боо шиитпирлээнинге өөрөөн Санаа-мээрең сүзүктерже шаап келгеш, алгырган: «Эр-хей, бошка!»

Хунан боо сандан үнген соонда кыдаттар удурланыышкын кылбайн, боо безин чаза тутпайн, шивээни ээн каапканнар. Белен аьттарын мунгулапкаш, херимниң артында чажыт эжиктен үнгеш, Хомдуже дезип чоруй барганнар. Тывалардан чаңгыс-даа кижин качыгдаваан. Шыйбак безин чок. Кыдаттардан чүгле хунан боонуң адыгжызы, октакчызы болгаш оларның чанынга турган өске ийи кижин өлген чыткан. Кыдат садыгжылар шивээзинге элээн хөй бараан-сараанны каапкан болган.

Баштайгы бичии тиилелге Сүлдем ашактың ачызында чиик чедип алдынган. Улаан-Кум манчы-кыдат эжелекчилерден хостаттынган. Ол тиилелге бичии болгаш чиик-даа болза, кижилерниң хей-аьдын көдүреринге хөлчок улуг идиглиг болган.

Ол хүн болгаш ооң даартазында Маадыр болган кижин Сүлдем ашак эвес, а Херик-бошка болган. Манчы-кыдат эжелекчилерниң ээн шивээ иштинде каапкаш барган бараан-сараанын Херик бошка чоргаар далдап чоруп турган. Ол Хомдуга чедир черниң ыраан, орукка оон ыңай чүү болурун, бодунуң шериг адын, моол араттарга дузалажыр дээш дайынга келгенин уттуп алган. Бошка чүгле алыр-чииринче харамдыгып, бараанны чежени-даа алыр болза, ооң шериглери дергилеп аппаар бодалдыын Холурааш билген...

Улаан-Кум соонда чарлык шерииниң удуртукчуларының база Херик бошканың шерииниң артык-дергизи аартап калган.

Орукка үр дыштанмайн, Хомду кайы сен дээш халдып-ла органнар. Дендии шылап келгенде, шериглер аьттарының мурнуу даваннарының чанынга кум кыннып ап чорааннар.

Суг чок, изиг ышкам хову соонда Хомду хоорайның барааны көстүп кээрге, тыва шериглер ооң чоок кавызының чараш бойдус-чурумалын магадааннар. Хомду хемнин эриин ногаан теректер, бөкпек талдар хаажылаан. Сугда балык-байлаң кара шаар апарган имилеме көжүп чоруп турар. Шынааны дургаар өглер агарарган, мал-сүрүг чапты берген оыттап чоруур. Ол сугнун, ыяштарның бараанындан-на сериин салгын серииткээнзиг.

Улаан-Кумда шивээге көөрде, мында шивээни дыка магадылап, быжыг кылганы көскү: шивээни долгандыр дөрт-булуң хевирлиг бедик хаялар-биле быжыглаан; дөрт азыгларында бедик суургаларда дөрт чүкче көрүнген хунан боолар аастары аңгайжы берген, сүргенчиг көзүлген; шивээниң үш талазы боо боолаар камгалал үттерлиг; сонгу талакы ханада эжик чок, ооң орнунда мөргүл кылыр кыдат дуган бедип үнген.

Моол араттар болгаш моол шериглер тыва шеригни улуг өөрүшкү-биле уткуп алгаш, Хомду коданың тургустунганының дугайында тоолчургу чугааларны төөгүп берип турган. Ол ёзугаар алырга, Хомду хоорай чүс бежен хире чыл мурнунда тывылган. Ынчан манчы-кыдаттар Моолду чаа-ла эжелеп алган үези ол. Моолдар кыдаттарга удур тура халышкаш, оон ырак эвес черге турган кыдат хоорайны үрегдеп каапкан. Улус бир эртен көөрге, үрегдеттирген хоорайга турган Кезер-Хаанның¹¹ тураскаалы амгы Хомду коданың турар черинге чедип келген болган.

Кайгап-хараан чон ол тураскаалды үрелген хоорайга апарып каарга-ла, каракка көзүлбейн, дедир чедип кээр болган. Ынчангаш ол черге амгы Хомду шивээзин туткан. Ол шивээ чоорту садыгжы хоорай апарган. Шивээниң сонгу талазында Кезер-Хаанның хүрээзин туткан. Чүге дээрге, ол хаан сонгу чүктен халдап кээр ойраттардан болгаш урянхайлардан хоорайны камгалаар уjurлуг деп, кыдаттар төөредип турганнар.

Шивээде манчы-кыдат амбын баштаан шериглер, кыдат садыгжылар, элээн каш орус, моол чурттакчылар, орус элчин чери бар турган. Шивээ хоорай ниитизи-биле ийи муң хире чурттакчылыг.

Тыва болгаш моол шериглер каттыжа бээрге, Хомду хоорайны долгандыр бүзээлээшкинниң дээрбээ чыырлып чоруп-ла орган.

Хомдуга келгеш, каш-ла хонукта Холурааш сагыштаваан чүүлдерин магадаан.

Моол шериглерниң баштыңчызы, тыва байлардан шериг чорударын дилээн улуг лама Чаганза кегээнниң кээр черинде хөй өглер, майгыннар тиккилээн. Ооң ак өргээзин хөй лама каш каът кылдыр дээскиндир дээрбектей олуруп алгылаан. Улуг ламалар, дүжүметтер кегээнни уткуп аьттаныпкан. Хамык чон ам өргээ чанында тырлып келген.

Удаткан чок чырык бора аьттыг Чаганза кегээн чындындадып келген. Ол аьдындан дүшкеш, ак өргээже кылаштап орда, баскылашкан улус аңаа тар орук чайлап берген.

Чаганза кегээн ламаларның болгаш улус мурнунда хол чедер-ле черде кижилерниң баштарын улуг судур-биле хап чоруп орган. Мөгейгеш, улус өгтүнүп, бөргүн уштуп чыдырда, Холурааштың бажынга аар судур чык кылдыр моңнаан. Бажының ишти дүүгайны бээрге, ном-судурнуң күштүү ол бе деп кайгап турган. Ол-ла эедереп турда, Чаганза кегээн өгже кире берген. Ажык эжик өгтүр кегээнни улус көөрге, шепкенден даараан сарыг кандаазынын уштуптарга, үүпке-даа, иштики чүвүр-даа чок, кызыл чычыы хөйленниг, аңаа чүвүрлүг болган. Хола бурганнарлыг ширээ баарында дүжүлге кырында торгу сыртык шенектенгеш, хөлестей аарак, ол саадаптарга, аьш-чем эккелген. Кегээнниң ол-бо талазынга ийи шавы турупкаш, бир-ээзи тавакты тударга, өскези ында чемни кегээнниң аксынче шалып киир каап турган. Кегээн өске улус-биле чугаалажып, хире-хире болгаш-ла шавыларынга аксын ажып берип орган.

¹¹ **Кезер хаан** – «Гэсэр» азы «Кезер» деп маадырлыг эпос дээрге, Төп Азия чоннарының культуразының салгалы боор кайгамчык улуг чогаал. Ында эн кол черни эрес, мерген **Абай Кезер** хааннын социал чөптүг эвес болгаш хора чедирер чорукка удур демиселин чырыткан.

Ат-сураа-ла ындыг чаагай, аьш-чем аксынче суктурар кегээнни оон ыңай сонуургавайн, Холурааш өөрүнче базыпкан. Майгынынга кээрге, Очур бошка Сойту, Комбуй баштаан араттарга мактанган орган: «Кегээн боду судуру-биле бажым орта какты. Ам дам улуг угаан кирип, дайынга черле өлүртпес боор мен». Очур бошка ынчаар хөөрөп орда, чүве көрбөөн араттар магадааннар. Чаганза кегээнниң судурунун аарын Холурааш миннип орган.

Ынчангы моол шериглерни баштап турган база бир ат-сураглыг кижиге болза Дамба Чанзаң. Ол Чаганза кегээнге бодаарга, ёзулуг чанчын. Ону тыва шериг чанындан Холурааш көргөн. Ол манчы-кыдат эжелекчилерни Моолдан доп-дораан сывыртап үндүрерин шериглерге-даа, чонга-даа чугаалап чоруп турган. Ооң уламындан ол моол чоннун ортузунга делгеренгей аталдарны чедип алган.

Бо Дамба Чанзаңнын мурнунда, 1900 чылдарда, Моолга база бир Дамба Чанзаң көстүп келген. Ол кижиге бодун Амыр Санааның¹²оглунун оглу мен азы катап төрүттүнгөн, хуулгаанын Амыр-Санаа мен деп чарлаттынып, моолдарны манчы-кыдат эжелекчилерден хостаар мен, ынчангаш менээ шериг кылдыр каттыжынар деп дидим суртаал кылырга, моолдар ооң аайынга кирип эгелээн.

Амыр-Санааның ады-биле холбашкан кижилерге моолдар бүзүрээр турган. Баштайгы Дамба Чанзаңнын мурнунда база хуулгаан Амыр-Санаалар, Дамба Чанзаңнар тургулаан. Дамба Чанзаңны манчы-кыдаттар тудуп алгаш, Улаастайга эккээрге, ол кым-даа эвес, Астрахань чурттуг калмык кижиге болган. Оон орус чуртунун хамаатызы кижиге боорга, ону манчы-кыдаттар орустарга берипкен. Ол хевээр баштайгы Дамба Чанзаңнын сураа чиде берген. Ооң соонда он чыл хире үе эрткенде, 1910 чылда, ам база бир чаа Дамба Чанзаңнын тыптып келгени бо. Ону улус колдуунда Чаа-Лама, Чаа-Богда джигир. Чаа-Лама бодун база хуулгаан, Амыр-Санааның оглунун оглу мен деп чарлаттынган Дамба Чанзаң дөртөн ажыг харлыг, мөге-шыырак мага-боттуг, чидиг карактарлыг, ыргак думчуктуг болгаш арай хааш үннүг, көрбөөн чүвези чок, кыдат, төвүт, моол, орус дылдарны билер джигир. Ооң кеткен хеви: ламаның чеңи чогуунун иштинден кара-ногаан өңнүг орус шериг хевиниң моюндуруу көстүп орат, орус сапык идиктерлиг, бир быктынды маузер деп хол боозу халаңнадып алган чоруур.

Чаганза кегээн-даа канчаар, Дамба Чанзаңны-даа канчаар, моол, тыва каттышкан шериглерниң чанчыны ынчан кымга-даа билдинмес, ат-сураа-даа алгываан аныяк эр Маскыржап турган. Ол Хомду шивээзин бүзээлээн шериглерни боду эргип, олар-биле чугаалажып, тыва шериглерниң аал-оранында амыдырал-чуртталгазын безин сонуургай бээр. Маскыржап дээрге чаа-ла үжен хар чедип чоруур, кылагар кара кежегелиг, сирлеш дивес үннүг, эзирни дег, көскү карактарлыг, аныяк-даа, чараш-даа кижиге. Ынчан ол Хомдуга улуг эвес албан кылып турган. Сөөлүнде манчы-кыдаттарга удур дидими-биле ийи чүс хире шерии-биле хөделип үнгөн. Эвээш шерии-биле тиилеп шыдавазын билгеш, тыва араттарже дилегни Маскыржап чоруткан.

Ынчаар-ла Маскыржап тывалар-биле бир дугаар удур-дедир көржүп ужурашкаш, оларга бүзүрөөн-даа. Ыштыг кара өгдө чурттап орат, бөдүүн араттар ышкаш ажык, чугаакыр, хөглүг Маскыржапка тыва араттар база бүзүрөөн. Шериглер аразынга келгенде, моол араттарның изиг күзелин илереткен чанчыннын сыны хөндүрлүп, үнү чидий бээр.

– Бо-даа ёзулуг чанчын-дыр, – деп, Холурааш өөрүнге чугаалаан.

Хомду шивээзин үр бүзээлээшкин-биле алып деп, Чаганза кегээнниң база Дамба Чанзаңнын шиитпиринге Маскыржап удур турган. Чүге дээрге, Хомдуга бүзээлеттирген манчы-кыдаттарга дузалажыр дээш Кыдаттан шериг күжү келирин ол билер турган. Ынчалза-даа Чаганза кегээн, Дамба Чанзаң ышкаш чинзелерге удур бичии дужаалдыг Маскыржап чүнү-даа кылыр аргазы чок. Шивээде бүзээлеттирген, ок-чепсээ, аьш-чеми четчир, шерии хөй манчы-кыдаттар чүгле ону күзеп, Кыдаттан дуза кээрин манааннар. Ооң кадында «шивээде шериглер

¹² ² **Амыр-Санаа** (1722—1757 чылдар) — 1756 чылда манчы-кыдат эжелекчилерге удур Моолдун хамаарышпас чоруу дээш тура-халыышкын үндүргөн сурагжаан маадыр. Ол 35 харлыында Россиянын Тобольск чоогунга мөчөөн.

дыка хөй, ынаар семээн херээ чок, олар шивээ адаанда чер иштинде хоорайда турар» деп меге чугааларны кыдаттар тарадып турган.

Бндыг янзылыг Хомду хоорайны бир ай хире үе дургузунда үргүлчүлээр бүзээлээшкин эгелээн. Бир эвес ийи-чангыс аткылажышкыннарны, дүне-хүндүс боттарының таңныылдарын өлүржүр чорукту санапас болза, бүзээлээшкинниң баштайгы хүннери тайбың эртип турган.

1912 чылдың август 2-де бүзээлеткен манчы кыдаттар Хомдуда орус элчин черин боолаан. Чаганза кегээн, Дамба Чанзан, Маскаржап үжелээн сүмелешкеш, Хомдуда орус элчин черин дамчыштыр манчы-кыдаттарны дүжүп бериңер деп санал кирирге, кыдат амбын тоомчага албаан. Ооң-биле Хомдуда байдалды тайбың арга-биле шийтпирлээр идегелдин удазыны үзүлгөн. Ынчалза-даа бүзээлээшкин элээн узамдыга бергенде, Хомду шивээзинче Кыдаттан шериг кел чыдар деп медээ дыңналган. Бо удаада Дамба Чанзан Амыр-Санааның ылап салгакчызы бооп, төлептиг эрес чоруун көргүскен. Ол Маскыржапка шивээни кадартып кааш, боду ол кыдаттарга уткуй баргаш, чылча шаап каан. Оларга дузалажыр дээш, шивээден үнерин оралдашкан манчы-кыдаттарның бажын Маскыржап көдүртпээн. Ол тулчуушкунга чүс бежен хире кыдаттар өлүрткен. Моолдарның чидирии ийи-үш-ле кижиге болган. Хөй боочепсекти хунаап алган соонда Дамба Чанзанның ат-алдары мырынай динмиреп барган: «Чаа-Ламага, ооң кады чораан шериглеринге ок дегбес. Өлүрткен ийи-чангыс шериглер дээрге, Чаа-Богдадан аңгылары берген кижилер-дир».

Бо тиилелгениң соонда, моолдар хей-аът кирген, а шивээде манчы-кыдаттар баштарын халайтыпкан.

Бүзээлээшкин бир айның үүрү ажып олурда, шивээде кыдаттарны аш-биле тиилээри болдунмазы билдине берген. Шынап-ла, мынчаар шөйүп турарга, хөй күштүг кыдаттар чедип кээп болур деп чүвени чоокта чаа таварылга база бадыткаан. Ооң кадындан Кыдаттан хөй кыдат шериг үнүпкен деп айыылдыг медээ ылап бадыткаттынган. Шивээни чаза таварышкын-биле алгаш, ол кел чыдар кыдаттарга удур уткуй үнер деп дөстүмөс Маскыржап база катап дүүредип эгелээн. Бүгү байдал оон ыңай бүзээлээшкинни шөөр арга чок кылдыр негеп келген.

Шаап-халдаар артиллерия чок болганындан база шивээниң хаалгаларын таварып чаза булгап кирер чорук улуг чидириглиин билгеш, ханалар адаанда черни оңгарлай казар деп Маскыржап дужаал үндүргөн.

Караңгы ажыглап, он беш эки турачы тывалар шивээниң кол ханазының баарынга дүне үнгеп чеде бергеш, шивээниң доразын казып тургаш, довураан алгы хаптарга чүктээш, соястап-үнгөп үндүр дажааннар. Ии, бергезин! Даң адып чорда, ал шаа төнгөн дажыкчылар оңгузунга келгеш, шай ижерге, сирилээн холдарындан савада шайы төктүп каар. Хүнзедир удупкаш, дүне катап-ла каскаш, дажыгланыр. Ынчаар үш дүне үш улуг өг хире оңгарларны каскаш, дары урган доскаарларны частырынга белеткеп кааннар. Моолдар база тывалар дег, өске ханаларны оңгарлааш, дарылыг доскаарларны чууп кааннар.

Частышкыннарны даң бажында кылыптарга, мурнуу, сонгу ханалар дамчыштыр чадалап азы аргамчыга коштунчупкаш, эжиктен ажа халыыры база көрдүнгөн.

– Дамбий, эрес эрлериң-биле дүне чылан дег оожум соястап чорааш, ханалар чанында чалдарны, оңгарларны хына, аргамчыга коштунуп аар дайынчыларыңны ханаларже үнеринге белетке! – дээш, Маскаржап ыңай болган.

Тулчуушкун мурнунда моол биле тыва шериглер кыдаттардан ылгалыр төлээде, баштарын ак пөстөр-биле шарыгылап алган. Ынчанмас болза, кыдаттар моолдар кылдыр кеттингеш, хайым аразында десе берип болур. Ынчаарга ам кыдаттар баштарын ак пөстөр-биле өттүндүр шарып шыдавас, чүге дээрге ак өң кыдат ёзузу-биле кажыыдал демдээ болур.

Тыва шериглерни Чаганза кегээн командылаар болган деп сураг дыңналырга, Очур бошка кончуг чүүлдүгзүнген. Кегээнниң судурунуң аарын, ооң канчаар чемгертирин Холурааш билир болгаш, оон улуг идегел манаваан.

Тываның шерииниң тергиилекчилери Хомду кода-хоорайже баштай халдап кирер деп моол шериг баштыңчылары-биле дугуржуп турганнар.

Даң аткан. Эртеги сырынның күскү шынары кирип, дээрде чаңгыс-даа булут чок.

Ол болза, Күске чылдың сес айның алды чааның эртегиниң Хаван шак азы 1912 чылдың сес айның алдының хүнүнүн эртегиниң беш шак турда, частышкын-даа диңмиреп үнген. Ында-мында частышкыннар диңмиреп-ле турган.

Холурааш бир көөрге, кезек тыва дайынчылар ааткышка чайганып-чайганып, бедикче окталып үнгеш, херимниң ынды талазынче шуражы берген. Шивээниң мурнуку талада кол хаалганың ханазында улуг чирик тыптып, ол ышкаш ажыр шураан тывалар манчы-кыдат таңныылдарны узуткааш, улуг хаалганы ажыдыптарга, тыва шериг баштааш, шивээже чаза булгап кирген. Улаан-Кумга дег: мурнунда чадаг сүзүк шеригни Дамбый командылаан, а оларның соондан чарлык шерии аъттарлыг шаап орда, муң-муң кижилерниң хары угда бир демниг кыйгызы дыңналган: «Ур-р-ра-а-а-гх!»

Ол дээрге бүгү шеригниң бурунгаарлап оларының медээзи-дир, кайда үн чидип турар болдур, ында байдал бергезин көргүскени ол.

Оң болгаш солагай талада бичии хаалгалар болгаш чаза тевистинген бузук ханалар дамчыштыр моол шериг халдап кирип орда, кыйгы сүртенчиг дыңналган: «Ур-р-ра-а-а-гх!»

Манчы-кыдаттар орайтадыр миннип келген – тыва, моол дайынчыларның шавар халдаашкынын соксадыптар ындыг күш ам оларда чок. Шивээниң ханазында чадалардан үнүп орар дайынчыларны манчы-кыдаттар боолап, чыда-селемелери-биле шанчып, хээп турда-ла, өске таладан чадалап дөмей-ле өске дайынчылар үнүп, оон-моон халдап-ла турарга, олар ынча хөй кижиге каяа күш чедер.

Демир-дестин, ок-боонуң ында-мында кыңгырааны, балыгланган кижилерниң алгыкышкызы, уё-човууру Холурааштың кулаанга чаңгыланган.

Хөме таварышкын манчы-кыдаттарга хенертен болган, чүге дээрге аңаа белеткел кажар дуржулгалыг Маскыржаптың саналы-биле дүнеки үеде дуюкаа кылдынган.

Манчы-кыдаттар дүүреп, шыдажып чадааш, кол хаалгадан ырап эгелээннер.

Чаа-Ламаның дужаалы ёзугаар ховуга чораан тевелерни туткаш, оларның соонга чээрген өрттеткеш, хамык шеригниң соонче сывыртапкан. Дүүрөөн дайзыннар оттуг тергелиг тевелер көргеш, кортканындан хунан-бооларын ажыглаарын утгупканнар. Улуг хаалга аксындан манчы-кыдаттар дезиптерге, чүве билир шериглер оларның хунан бооларын дедир эргилдиргеш, хоорайже адып эгелээн.

Бичии када-ла шивээде байдал өскерилген. Частышкыннар. Боо-монгу дааштаашкынары. Алгы-кышкы. Аът-хөл киштээн. Балыгланган кижилерниң уё-човууру. Ыш-бус. Довурак-доозун. Бо бүгү холужуп-ла турган.

Дамбый кончуг аьдын мунупкан, сүзүктерниң мурнунда эстедип орган. Шивээже бурунгаарлааш-ла, аъттыг-даа, чадаг-даа кижиге үргүлчү бир аай үн-биле: «Ур-р-ра-а-а-гх!» – деп, кускуннап чоруп орган.

– Эр-хейлер, урянхайлар! Даглыг черниң ирбиштери силер хаалгаларны буза моңнааш, бистерни сорук киридинер! Эрес-дидим дайынчылар, ам-даа бурунгаар! – деп, аът кырында Маскыржап шаап келгеш, сүзүктерни сорук кирирер.

Холурааштың эрги чактыры Очур бошканың быртаанындан хөй удаа эттинип, бодундаа көөрге, маажым, бүзүрелдиг бурунгаарлап чоруп орган. Тываларның кавындылаары черле кончуг. Олар хуртун-даа, быртаан-даа боолуг кижилерден дудавас.

– Кегээн боду Шара-Сүме дагның бажындан тос чүстүг андара көөр дураны-биле бисти көрүп, баштап орар. Тура дүшпеңер! – деп, Очур-бошка алгырарга-даа, тулчуушкунга Чаганза кегээн көзүлбээн.

Тываларны тулчуушкунга Шара-Сүме кырындан Чаганза кегээнниң удуртуп турганын көрбээн-даа болза, бүдүүлүк кижилер кегээн башкыга ынчаар бүзүрээр турган.

– Эр-хей, Дамбый! – деп, бодунуң шерийн баштавышаан, эрес Маскаржап тываларның аразында чай кадында көстүп кээр, – Эр-хейлер, урянахайлар! Бистиң чуртувус хостуг боор. Манчы-кыдаттарны согунар-ла! – дээш, кижилерни ынчаар сорук кирип кааш, Маскыржап халдып ынай боор.

Частыышкыннардан кижилер ужуп, бажыңнар буступ, өрттенип, бурунгаарлаан кижилер дайзынның өлүрткен кижилерин арта халчып эртип тургулаан.

Ажык шөлге дайылдажып өөрөнгөн аъттыг чарлык шериг бузундуларга бүргеткен тар кудумчуларга бергедешсе-даа, дайзынны адып-боолаап, бурунгаарлап-ла орган.

Холурааш көөрге, кыпкан оттуң дызыраан чаштанчыларындан хоорай ышка бүргедипкен. Ол дүргетелген ыш аразында баштарында ак пөстөрлиг моол, тыва аъттыг шериг халдып эртип турган.

Кудумчу санында өлүрткен кижилер. Теректер, одура кезипкен дег, дызыртырып ушкан. Чыткан тевелерни боолаарга, чүгле буккулаар, чыткан черинге-ле шөйлүп каар.

Карактарын хүнден дуглавышаан, Холурааш хамык ыш-доозун аразында Сойтуну көрүп каан. Соңгу чүктен халдаашкындан камгалазын дээш тургузуп каан Кезер хаанның улуг тураскаалының чанын орта Сойту кээп дүшкен. Соңгу дуюгларын аткаар октавышаан, иштинче балыглаткан, эзерлиг аът ынаар-ла кудумчулар аразынче тепкиленип чоруй барган. Холурааш балыглаткан эжинче халып орда, бир-ле чүве арнынга дегген соонда, черже хан ага берген. Каш базып чорааш, ол кээп дүшкен. Сактырга-ла, кырында кааң дээр хөлбеш диген ышкаш болган. Холурааш миннип келгеш, баштай-ла көк дээрни көрүп каан. Оон бодун суйбаарга, сөөктер бүдүн, сегелинден хан төктүп турар болган. «Чат даштарым кайдал?» дээш чүрээниң дужунда халаңнаан чунма кежи хапчыгашта даштарын суйбаарга, олары бар боорга, «Олар мени октан камгалаан-дыр, ачай!» деп өөрээн.

Холурааш бир талаже андарылгаш, туруп келгеш, сегелинде балыын адыжы-биле дуй тудуп алгаш турарга, аккан хан доктаай берген. Сойтуга чоокшулап кээрге, ол өлгөн чыткан. Ооң чанында даштарлыг хөм хавы уштунган боорга: «Даштарлыг хап уштунмаан бооругай», – деп, Холурааш хомудаан.

Сойтудан чарлып чадап турда, Дамбый халдып келгеш, айтырган: «Дайынчы балыглаткан-дыр бе?»

– Чок, ол өлүрткен-дир.

– Сен ам моон чорткаш, балыгланган улуска дузаң көргүс. Канчаарга-даа, хам кижиде буянныг эмчи болгай.

Дайын шөлүнде балыгланган эштеринче Дамбыйның соондан Холурааш чорупкан. Ол чоруп оргаш, Комбуйга таваржы бергеш: «Сойту өлүрткен, ол Кезер хаанның тураскаалының чанында эвеспе. А мени балыглаткан дайынчыларга дузам көргүзерин Дамбый дужаады», – дээн.

Балыглатканнарны дөженикте эккеп турган. Дөжениг дээрге эзерлиг ийи аъттың суглуктарында, моюн-кудуруунда дээрбектерден халаңнаан ийи чепти авый-шавый тырткан аргамчыга кошкан дажыг-дыр. Дөженигде чыдар балыгланган кижиниң ийи аъдын үшкү аъттыг кижиде чедип алгаш, эккеп турган.

Эмнээр дайынчыларын Холурааш баштай-ла өрттеткен артыжы-биле арыглап аар. Чамдык чиик балыгланган дайынчылар артыштың чаагай чыдын кирип тынып, хамның хуулгаазын чалбарыгларындан-на сегий бээр...

Дайынчыларның чаа балыын Холурааш сидик, а чамдыкта арага-аржаан¹³-биле чуггаш, тарбаган үзү-биле чаап эмнеп турган. Күзүн өлүрген семис тарбаган үзү кончуг таарымчалыг.

Бир эвес ине бүрүлүг ыяш бодунуң балыын чугу-биле эмнеп аар болганда, ооң-биле кижилерни Холурааш эмнеп эгелээн. Ыяштарда чаа, суук бүдүмел – чук-тур, а кадып калганы – саат-тыр. Балыглар эмнээринге Холурааш ыяштың унунда картын сойгаш, ооң чугун дүрүп каан тоска чыггаш, балыгга чугаладыр чаггаш, тос-биле шарып каар. Тос даштыкы база иштики ийи карттыг боор. Холурааш тостуң ортузунда чымчак, кылагар иштики картын шарыгга ажыглап турган.

Ханы сыстып келгижеге, балыгны ол бодунуң сидии-биле чуп-чуп, тостан бүткен шарыг кырындан хөм баг-биле азы шагар-оьттан ээрген хендир-биле быжыглап каар. Дыт, пөштүн ылбыраткан дазылдарын база ажыглаар.

Ириңниг балыгда ок барда, окту уштупкаш, ириңниң өөскүүрүн болдурбас чаар эмни¹⁴ Холурааш ажыглап турган. Уштуп чадап каанда, октуг балыгны шарывайн, ажыкка эмнээрин кызыдар.

Дөженигге Хапың-оол дээр дайынчыны эккелген. Ол алгыра аарак шаап халдап орда, дайзын чаагынче боолапкан болган

– Хапың-оол, аас-кежиктиг кижидир сен, аас иштинде ок чок, оң талаккы чаагындан өде халаан-дыр. Чаагынча балыгны дуй даараарым ол, шыдаш – дээш, шыдамык ол дайынчынын чаакта чирик балыын чуп-чуп, Холурааш дуй даарап каан.

Аглаашкындан дескен балыг бөрү оьтту тыпкаш, чиптерге, балыы эттине бээрин билир Холурааш бөрү оьдун чайын-на чыггаш, хөлегеге кургадып аар. Кургаг оьттуң бир кезиин алгаш, соок сугга турнуктургаш, соолдурупкаш, оьтту изиг сугга шыгын үндүр, митпектелдир тудар. Оон тус-тус ынчаар белеткээш, бир савага данды былгавышаан, оожум отка хайындырып турда, ышталы бээри билек, савазын көстерден эскеш, соодар.

Ириңниг балыгга кара сээктиң курттарын база ажыглап турган. Курт балыгнын өлүгленген эьдин чиптерге, куртту ап октапкаш, бөрү оьдундан, үстен, чуктан бүткен чаар эми-биле балыгны ол шарыптар.

Хол, бут сөөктери сынган дайынчыларга кадырып каан чуңма ханын чылыг сугга эзилдиргеш, бээр турган.

– Мону ижеримге, диштерим чыпшынып каар кандаай чүвөл? – деп, бир дайынчы кортканы сүргей Холурааштан айтырган.

– Чуңма ханын ижерге ынчап баар, оон анаа апаар. Сөөктерни быжыг тудуштурар эм болгаш ындыг, – деп, Холурааш топтуг тайылбырлаарга, дайынчы оожургаан.

Өртең дайынчыны куш чуургалары-биле эмнеп турган. Кончуг чаа чуургаларны буза шаапкаш, пашче каапкаш, оожум отка данды былгап-былгап, шуут хөмүржүгөштер апаргыже былгап кээр. Оон карара берген хөмүржүгөштерден үс ылгалырга, ону чыып алгаш, сооткаш, өрттенген балыгны чаап эмнеп турган.

Чаза таварышкын адакталган. Беш чүс хире манчы-кыдат шериглер өлүрткен. Амбынны баштадыр алды чүс шаа манчы-кыдаттарны тудуп алган. Оон кыдат амбынны чепсектиг шериглерге сүрдүргөш, Улаастай дамчыштыр Улуг-Хүрээже чорудупкан. Тулчуушкунга хөй эвес моолдар, эвээш тывалар өлүрткен, дайынчыларнын колдуу чиик балыглаткан.

Хомду хоорайнын үрелгени хөлчок. Улуг шивээнин малгаш-тууйбудан кылган, бедик херимнерин үревес болза, кыдаттар катап келгеш, аңаа быжыгланы бээрин сагындыргаш, моолтыва баштыннар ук херимнерни үрээрин дужааган. Дайынчылар херимнерни ужур идип, буза тепсип, аьттарга төрөпчилеп чоруп турганнар.

¹³ ³ **Арага-аржаан** – *артыш бүрүлөрлүг, ийи катан хайындырган сүт арагазы.*

¹⁴ **Чаар эм** – *чойган чугунуң бир кезээ + адыг үзүнүң ийи кезээ + кыс бөрү оьдунуң көк чочагайлыг кезээ.*

Кыдат бүүзелер, өре-шире дептерлери узуткаттынган. Ынчалза-даа орус садыгжыларга, тайбың чурттакчыларга кым-даа дегбээн. Орус элчин чери Хомдуже дедир ээп келген.

Манчы-кыдаттың дарлалындан хосталганын херечилээн Моолдуң соёмбо демдектиг тугу 1912 чылдың сес ай 7-де Хомду хоорайның кырынга кииский берип, тиилелгениң байыр-наадымы эгелээн.

Кара камыын кыдаттарны

Кажсаазынга кырдывыс-даа,

Чактыр-хуртун боовус -биле

Шаап адып турдуvus-даа, – дишкен ыр-шоор, чугаа-соот диңмиттиг тарап турган.

Моолдуң бүгү каттышкан шерийн баштаан дээди чанчыны Кадыг-Маадыр Маскыржапты чон ам анаа-ла Ма сайыг дижир апарган. Дамба Чанзаң Дошкун-Ноян деп атка чединген. Чаганза кегээн тулчуушкун соонда көстүп келген. Аңаа кандыг-даа ат бербээн. Ынчалза-даа ооң ат-алдары ол чокка четчир. Моол шериглерден оон-даа өске хөй-хөй кижилер янзы-бүрү аттар, дужаалдар алгылаан.

Манчы-кыдаттарның уязын чаза тепсип, эжелекчилерни коргуш чокка тиилээни дээш тыва шеригни ыдыктыг торгу тук-биле шаңнап, ха-дунма тыва сүзүк шеригниң бөдүүн шериглерден эгелээш, ортумак удуртукчуларынга чедир шериг эргелерни тывыскан. Хемчик кожууннардан келген шериглер чаза таварышкынга маадырлыг чоруун көргүскен дээш, сүзүк шерийниң баштыңчызы Дамбийга Урянхайның Маадыры ат берген. Элээн хөй дүжүметтер чейзең, чаңгы, хүндү аттар алгылаан. Ол кижилер сүлдеге тейлээш, чогуур өңнүг чиңзелерин ол-ла дораан кадагылапкан. Өлүрткен кижилерниң аалда ада-иези, ажы-төлүнге ызыгуур салгаар тайжы деп аттар тывыскаш, оларга чедирип бээри-биле шокар чиңзелер берген. Шак ыңдыг Сойтунуң шокар чиңзе-дошказын ада-иезинге апарып бээри-биле Холураашка берген, арат Комбуй бошка атка төлептиг болган.

Манчы-кыдаттарны басып тиилээнинге тураскааткан байыр-найыры онзагай шинчили-биле тыва сүзүк шериг база моол шериглер деңге эрттиргеннер.

Ыракшылдыг ча-согун адар мөөрейге урянхайларның ча-согуну-биле чепсегленген часпас адар Курлуг-Аңчы аң дүрзүзү кара аткаш, хөй шеригни кайгаткан.

– Хомду шивээзин долгандыр айыылдыг частыр донгаларны часпайн, чазылдыр аткаш, манчы-кыдаттарның хөй камгалалын чок кылып, тыва биле моол шериглерниң шивээже эртер оруун эптиг болдурганың дээш, база бодунуң чаңгыс сумудан келген шериглеринни төлептиг баштааның дээш Курлуг-Аңчыга «мээрең» деп шериг эрге-дужаалды тывыстым, – деп, чанчын Маскыржап хөй шериг мурнунга чарлаан.

Чингир көк өңнүг чиңзелиг сорулуг кара киш кежи бөрттү кеткеш, көк торгу додарлыг хөй кежи тонун, мөңгүн толдуг курну отгук, бижээ-биле куржангаш, Курлуг-Мээрең моол, тыва шериг баштыңчыларынга, бүгү дайынчыларга курлак чедир мөгөйген.

Эң-не шилиндек 128 мөгениң хүрежинге тывалар шыырак болган. Сес шыырак мөгениң аразынга арткан Өпей мөгеге «Бошка» деп адаккы шериг эрге тывыскаш, аңаа немей ланчыы боо-биле көк торгу додарлыг хураган кежи тон берген. Тестиң төлээзи мөге Күдерек 128-ке шүүлгеш, мөңгүн базыткыштарлыг эзер-чүгенниг аътка төлептиг болган.

Чадаг чарышка бирги черни ээлээн Кыргыз Кызыл-оолга эзер-чүгенниг бора аътты база «Улан-Баадыр» деп хүндүлүг атты тывыскан. Манчыларның үгер-боозун чазылдырган дээш Чааты сумузундан кайгал Кыяңны чолдак кара боо-биле база Донгак Хорлууга хөм былгаар кылаң кара кадыг идикти холунга тутсуп сөңнээн. Бээзи кожууннуң сүзүк шерийниң бир кезээн билдилиг удуртканы дээш Түлүштерниң тоолчу Баазаңайны ланчыы боо-биле шаңнаарга, ол өөрээш, ырлаан:

Хосталгалыг сүзүк шерии

Коргуш чок-ла ураанхайлар.

Хомду шивээ манчыларың

*Когун үскен ураанхайлар.
Кожа-хелбээ дөрбет чуртун
Хостаикан-на тываларны.
Хомду черге чаңгыланган
Хостуг ырлаар хомузумну.*

Үш хондур үргүлчүлээн байырлал адакталып келген. Байырлал одаа-даа болза төнчүлүг, адыгуузун мал-даа болза, оыттаар черлиг, адыр даванныг кижиде-даа болза аал-чурттуг, оран-савалыг, өг-бүлелиг болгай. Соругдаан сорулга чедип алдынганда, тарап чанар апаар.

Эрес-маадыр Маскыржап бодунуң шерии-биле Синьцзяндан кел чыдар манчы-кыдат шериглерни чер ара согар улус бис дээш ынаар хапкан. Ынчалза-даа оларның аразынга тулчу-ушкун болбайн барган. Чүл дизе, Моолдун тускай догуннаар чоруун хүлээп көргөн хаанныг Орус чуртунуң чазааның идепкейлиг холгаарланышыкынының түңнелинде Бээжинниң чагырыкчылары шериин дедир кыйгыртыр ужурга таварышкан.

Богтарының акы-дуңмалышкы хүлээлгезин күүседип каан тыва шериг-биле кады Холурааш, Комбуй олар моол араттарга алгадып, йөрээдип алгаш, Хомду кодадан чарлып чорупканнар. Ол чоруп оргаш, Хомдунуң барааны читкиже, акы-дуңма хөөрже, Сойтунуң хөөрүнче көрүп чорааннар. Шериг эштериниң чанында Сойту мөңге уйгузун удуп чыдып каарга, Холурааштың сеткил-сагыжы уярап, хилеп чораан.

Төрээн чериниң көк-көк даглары көстүп кээрге, ам кээп харын оожургаан. «Удавас ачам, кырган-авам, кадайым, дөргүл-төрелим, Мөңгүн-Тайгам чону мени уткуп аар. Аьдым-даа, бодум-даа дириг чанып ор мен!..» деп, ооң чүрээ өөрүшкүлүг соп чораан.

Хөөмей-каргыраазын куттулдурбушаан, чанып органнар. Холурааштың сагыш-сеткили дойлуп-хөлзеп, төрээн черинге дүрген чедерин бодап чораан.

4. МӨҢГҮН-ТАЙГАЗЫНЧЕ ЭЭПКЕН

Тываның сүзүк шериин моол шериглер Бора-Шай кавызынга чедир үдеп байырлашкаш, дедир ээпкен. Чер-чуртунче чаныксаан араттар аъттарының дынын сула салыпкаш, ылгыны кончуг челзипкеннер. Чоруп ора, күчүлелге үндезилээн эжелекчи ёзу-чурум быжыг-даа болза, хенертен буурап дүжүп болурун, ону чедип алыр дизе, шийтпирлии-биле анаа удур демисежир ужурулуун Хомду дайынынга олар медресеп билгеннер.

Тыва чуртунуң девискээринче кирип келгеш, араттар сөөлгү катап одагланып шайлааш, уурук-сууруктап кожуун, сумулар, арбаннар аайы-биле чер-черлерже тарап чаныпканнар. Манчы эжелел, дарлалдан адырылган бис деп бодалдан сагыш-сеткили хозай берген Комбуй биле Холурааш хайыралыг Мөңгүн-Тайгазынче челзип органнар.

Саглы ховузун эрткеш, Барлык бажы, Тоолайлыгны көрүп кааш, кончуг шуурганда аза бергенин, сугга баар часканын сагынганнар-даа.

Төрээн Мөңгүн-Тайгазы бо-ла болгай. Ооң шаандаккы Мөңге-Деңгер-Хайыракан дээр ады мөңге меңгилиг бо оранның Ээзин оожуктуруп, чассыткан ады ирги бе деп Холурааш бодап чораан.

Аал-чуртунче чоокшулаан тудум, оларның аъттарының ылгыны дам барган. Өгбелери дег, эзер кырынга даңды чораан Комбуй биле Холурааштың чажындан төрээн черинге бот башкарлып өөренгени-даа кончуг.

Ийи талазындан кончуг бедик дагларга бүзээледип алган, дажаң суглуг кызаа кашпал Тоолайлыг хемниң унун дургаар чоруп орташ, инек даштарлыг хорумнарны оя халдып, хемнерни сүстүрүп кежип чорааш: «Тоолайлыгже кандыг хемнер киир акканыл?», – деп, Комбуй айтырган.

– Тоолайлыгның чыс бажы Хоолааш, Ногаан-Хөлден ужукталган, Чараш-Даш сынындан чаптып баткан Балыктыг, Ак-Кара-Суглар, Алды-Үстүү-Теректиглер солагай талазындан, а оң талазындан Дүңзе база Чолалыг хемчигештер алды Мугулдурлар дээр адырларлыг Тоолайлыг хемче киир аккан. Тоолайлыг хем агып баткаш, Улуг Барлык хемде каттыжып кирген, – деп, Холурааш таваар харыылаан.

Ам Тоолайлыгның бир адыры боор Дүңзе хемче чоокшулап келгеннер

– Бо хемни чүге Дүңзе дээнил? – деп, Комбуй салдыкпастаан.

– Аъттарында эндере таакпы чүдүрген чүьктүг манчы-кыдат садыгжылар Дүңзениң тайгыр кылама дожун эртип чадааш, ол тайгыр дош кырынче дүңзе-таакпызын төп чорааш, арай боорда кешкеш, бо хемни «Дүңзе» деп адаар апарган. «Ң», «ү» үжүктөрни тода адай албас кыдаттар аайы-биле оон бээр-ле «Димзе» дижир апарган дээр чораан.

Дүңзе хемде кадыр одуругларны «иткектер» дээр. Оон чамдыкта чүьктүг аът, сарлык шарылары туржук, чадаг кижии безин чайлып турган ондактыг одуруглар боорга, ында камгалал чагыларны кадаан. Кадыр-кашпал, аргыжар оруу берге боорга, шаанда:

Чуңма турлаа Тоолайлыгга

Чуглу бердиң халак, эжим.

Аргар турлаа Тоолайлыгга

Аза бердиң халак, эжим – деп чагыжып ырлажып турганы чөптүг.

Хемчиктен эккелген кашкан келин кыс Дуукайның:

Чанын көөрге, чалым-хая,

Чаныксаваас арга-ла чок.

Мурнун көөрге, муңгааш алаак,

Муңгаравас арга-ла чок —

деп ырлап турганы кадыр-кашпал Сүүр-Тайга, Көжечейи база мында, Тоолайлыгда. Кашкан кыстың ады-биле алдаржаан Дуукай одуруу Барлыктың Улуг-Шыңның кашпалында. Холурааш биле Комбуй ам боладып чоруп органнар.

Бойдустуң чайгаар бүткен чараш хайыразы – Арта-Халыыр деп кызаа Дүңзе хемниң ол-бо ийи чалымнарының эң-не чоокшулажып кызаалажы берген чери. Ооң кырындан аңчылар боо-саадаан чымчактай шарааш, кежир октапкаш, терең болгаш шапкын Дүңзе хемниң ол-бо талазынче арта халчып аңнап турган боорга, Арта-Халыыр дээни ол.

Дүңзениң кадыр одуруглары айыылдыг боорга, хирилээштиг¹⁵ бир кижичи кичээндирерге, Холурааштың аьды бажын силгээш, турупкан.

– Мээң угаанның аьдым Дас-Кара, эр-хей! Хамыкты мурнай хирилээшти сен эскердин! – дээш, аьдының челин Холурааш суйбааш, «аьт – кижиниң өңнүү, эртежи кижичи эзерлиг аьтка дужар» деп ачазының мерген сөстөрүн ол сагынган.

Хирилээштиг элээди оол эскертинмес орукту оларга айтып берген.

Холурааш биле Комбуй хирилээш барын билбезе-даа, кажан каарган, хөөрүк, сааскан, тарбаган алгырза, аңчыга орук олчазы – хүлбүс, бөрү азы адыг таваржырын билерлер. Бир катап Холурааш аңнап чорда, каарган ону дээскинипкеш, бурунгаар ушкаш-ла, катап ону тегерирге, ол куштуң соондан чорупкаш, аргар-кошкарга таварышкан.

Ол ышкаш хүннүң дал дүьштен дүнеге чедир чылдып каан агаары адаанда шынаалардан дагларже көдүрлү бээрин ол билер.

Кежээ дүшкен. Хүн ажып бар чорда, дээрниң өңү кыза бергенин көргөш, Холурааш: «Ам «чыт адаанче»¹⁶ бадып тур. Бир эвес кежээ хүн ажып бар чорда, дээрниң өңү кыза берзе, эрген аяс хүн болур. Мен кырган-авамдан, ачамдан чыл, ай, хонукта агаар кандыг боорун билер апарган мен.

Ажып бар чыткан хүннүң херелдери дагларга чайынналырга, челээш сагындырган. Даг ужунда өшкүлөр, хойлар, а оларның ындында кодан сарлык оьттап чораан. Оьттаан малче кадарчы шаап бар чыткан. Даг эдээнде сырый үнген пөштер чанында өг көзүлген.

– Кайнаар далажыр бис. Өгже кирээлем, – деп, Комбуй саналдаан.

Оонуу шын. Манчы-кыдаттарны тиилеп алган улус кайнаар далажыр боор. Комбуй черле бүгү чүвени дензилай бодаар кижичи. Ындыгларны улус «угаанның бөрү» дижир.

Ээрип халчып орган ыттарны өгден үнген бичии оол соксадып, аьттыг кижилерни топтай берген.

– Ында кым келди? – дээн херээжен үн өг иштинден дыңналган. – Оларны өгже чала, Довук.

Аьттарындан дүшкеш, баглаашка баглап кааш, ийи эр өгже кирип келген.

– Амыр менди! – деп, олар мөгейбишаан, мендилешкеннер.

– Амыр менди! – деп, өгнүң ээлери чазык мендилээннер. – Чоруунар чогуп келдиңер бе?

– Чоруувус чогуп чору. Мал-маган хүр бе? Чут чок бе? Ыт-куш сол бе? Кандыг онзагай чаа болуушкуннар болду? – ыяап сагыыр ындыг ужур соонда ам-на чугаа шуудаан.

– Барыын Моолда Хомдудан манчы-кыдаттарны үндүр сывырар дайынга киржип чорааш, тиилеп алгаш, дедир чанып оарывыс бо.

– Тиилелгелиг келгениңерге байыр чедирип тур бис!

– Дайын дээрге эң-не коргунчуг, сүрээденчиг, чүгле октар сыылаар, дайзын боолап эгел-ээрге, кижичи чамдыкта девидээш, кырызы-биле бажын чажырыпкаш, чыда дүжер чүве чорду, – деп, Комбуй таакпызын тыртпышаан, хөөреп орган.

¹⁵ **Хирилээш** – ортузунда үдүнде хэм шидишикин азы аьт хылы кедирит каан чаңгыс азы ийи аастыг хүртү. Ооң сорулгазы – кижиниң үнү четпес черинче кичээнгейлиг боорун сагындырары.

¹⁶ **Чыт кудулаан** — кежээки үеде агаарның агымы даглардан шынааже кудулаар.

– Мал-маганывыс хүр, ыт-куш сол шымбай тур бис. Дайын-чаа көрген эвес, ооң дугайын харын чугаалап көрүңерем.

– Артынга чаштып чыдыптар арга-ыяш, чаглак чок чадагай черге чыткаш, Мөңгүн-Тайганың даглары, инек даштары карактарга көстүп кээр, дайын-чаада кижичүнү бодавас дээр, – деп, Холурааш немеп каан.

– Балыглаткан, өлүрткен улус хөй болду бе?

– Мөңгүн-Тайгадан үш кижичү дайылдажып чордувус. Харалаан бир эживис дайзынның огундан барды, Хомдуда ажаап кагдывыс, – деп, Холурааш харыылаан.

– Ада-иезинге-ле берге-дир, олар оглун манап олар болгай.

– Кажыдалдыг ада-иеге дыка берге харын.

– Бис-ле мында дайын-чаа билбес орувуста чүү-даа болуп турар чүве-дир көрөм.

– Дайын үезинде аштап-суксап, ыяш-даш аразынга кум кыннып, буруңгаар союп-ла чоруур сен. Түрөп-даа чорааш, тиилеп алдывыс харын, – деп, Комбуй улашкан.

Оларны уткуп үнүп келген оолак, улуг улус чугаазы дыңнап, бир холун быктынче чыпшыр тудуп алган олар боорга, Холурааш айтырган: «Холуң канчап барды, оолак?»

– Айттан аңдарылгаш, холум булчудуп алдым.

– Ам малыңны хараачадан харап каап олур сен бе? – деп, Комбуй айтыргаш, кадыр дагда оьтгаан өшкү-хойну хараача өттүр көргөш, магадан.

– Ийе, – дээш, бичии Довук хүлүмзүрөөн.

– Оолдуң холун көрүп болур бе? – деп, Холурааш айтырган.

– Көрүңер харын. Мында аңаа дузалаптар кижичү бар эвес.

– Мээң бо өңнүүм Хомдуга балыгланган шеригни эмнеп турду, – деп, Комбуй бүзүрөткөш, уламчылаан. – Иргиттерниң төрөл бөлүүндөн бо Холурааш Мөңгүн-Тайганың салгал дамчаан улуг хамының оглу кижичү чүве.

Холурааш оолдуң холун тудуп суйбааш: «Довуктуң оң талакы экти кадырылган-дыр, холдуң уштунган кадырыын киирери чугула», – дээн.

Оолдуң кадырылган холунуң колдук адаанга улуг эвес борбак топкакты Холурааш суп каан. Комбуй бир холу-биле оолдуң сегелин, а өске холу-биле чушкуузундан быжыдыр тудуп аарга, Холурааш кадырылган холу уу-биле черде ширтек кырынга олуруп алган. Бодунуң күштүг холдары-биле оолдуң билээн болгаш кадырылган холун чаңгыс денелге хамның оглу тудуп алгаш, колдук адаанда топкакка будун дегзип алган. Оон кадырылган эгин чүзүнче тавангайы-биле «дааш» үнгүже оожум базыпкан. Уштунган кадырык холду эрги орнунче ынчаар кииргөш, холду дурт-сынче чоокшуладыр дыгдындыргаш, Холурааш боксуй шарып каан.

– Катап-ла ийи холдуг апардым! – деп, Довук өөрөөн.

– Чүсте балыг, чүс хонгаш экириир, Довук. Холуңну камнаар сен, көрөм, – деп, Холурааш чагаан.

Амыраан ада-ие хам-биле ооң эжин шайладып, чемгерип хүндүлээш, Холурааш ынавайн турда-ла, сарыг хураганныг, кара баштыг хой белекке бергеннер.

Холурааш биле Комбуй оруун уламчылап челзипкеннер.

Барлык-Бажы биле Тоолайлыгда өзеннер, каьттар, кадар оьттуг калбак мээстер, кыйыглар, булуңнар, ой-чиктер-ле хөй. Оларны таварып челзип орда, Комбуй сонургаан:

– Кандыг хемнер Барлык-Бажынче киир акканыл?

– Ак, Кара Чүректен сыстып баткаш, Пөштүг-Белдир, Эңчегейлиг, Элдиг-Хем, Арзайты, Оонача, Улуг-Кош-Ой деп хемчигештерниң каттышканын Барлык-Бажы дээр.

Шаандан бээр мында донгактарның, хомушкуларның, иргиттерниң, салчактарның, ооржактарның, сааяларның, кара-салдарның ада-өгбе ызыгуур салгалдары чурттап чораан, чурттап чоруур-даа.

– Он тоску чүс чылдың төнчүзүндө Хемчиктин алдан-дургуннары Тываның мурнуу-барыын талазынче бистиң бо чоруп ораарывыс Барлык-Бажын, Тоолайлыгны таварты аргыжып турган, – деп, Холурааш солун чугаазын эгелээн. – Бо хемниң бажынга казактарга сүрдүргөш, эки адымның кырызы хорумга сынды – деп бир кайгал хомудаарга, өскези алдан дургун атты кажан алганын хөөрөөн дээр.

– Ылап ынчаар болган бе? – деп, Комбуй ылавылаан.

– Ылап шын. Ол чугааның дириг херечизи бар. Ады кемдөөн бир кайгал кадыр хаядан аргамчызын коштунуп чорааш, дүжүп баткаш, Тоолайлыгга кээп чаштып, чаглактангаш, алдырбайн барганын көргөн кижиге бар. Алдан-дургуннарның өөрү каш кижиге Шың хемни куду баткаш, Кара-Дытта донгактарның Кара-Чейзеңниң аалынга идик-хевин, эзер-чонаан кургаттынып, хондур аштанып-чемненип, хүндүледип турганын Шугул деп шолалыг Донгак Балчымай көргөн.

Ол бүгүнүң база бир бадыткалы – алдан дургуннарның баштыннарын Улаастайга тос эрээ онаап шаажылап турда, канчап-ла алдырбайн хосталчык, бир караан кулузун каргы-биле деже шавылаткан, аскак, холдарының салаалары дугур, алдан дургуннарның бирээзи Ээрен-Хөө дээрзи Арзайтының Алды-Кара-Сугга чадыр тудуп алгаш, хоргадап, чоок-кавы аалдардан аыш-чем дилеп чип, элээн каш ай чурттап турда, Кара-Сугнуң чоогу-биле, Каргы, Саглының аргышкан чону:

Элдиг-Хемниң суун кеишес,

Эзириктиг элик сен бе?

Эш-ле өөрнүң арнын көрбөс,

Ээрен-Хөө деп дургун сен бе? – деп ырлажып эртип турган чүве-дир.

– Ийе, бо удаада бис аштырзывысса-даа, алдан дургуннарның өжээнин салгалдары негеп аар. Манчы кыдаттарны Урянхайдан үндүр сывырыптар! – деп чугааланып чыда, бир-ле хүн Ээрен-Хөө хая баарында чадырынга, хараганның доорзунга кызыл-дустай берген.

«Хана баарынга төрүттүнер, хая баарынга өлүр» дижири дег, Мөңгүн-Тайгада ол черни Ээрен-Хөөлүг-Кара-Суг деп адаан ужуру ол. Кемдеп-кергезе-даа, коргуш чок Ээрен-Хөө дарлакчыларга удур демисежиринче чонну хей-аът киирген.

Ынаар даг ужунда ак, бора өглер дистинчи бергилээн. Эжишкилер дыш ап доктаай бээрге, Холурааш көгээржиин уштуп эккелгеш: «Бо көгээржиим Хомдуга мээң-биле кады дайылдашты. Ону шары кезинден бышкаш, сиир-биле тииниң дашты-иштинден ийи кырлап кырган-авам даараан. Тиг иштинге кырлар аразынга хөм чыдывазын дээш ыштаан чүң суп каан кижиге. Ынчангаш чоон тиг дүрген кургаар. Оон көгээржиктин иштинге элезин ургаш, салгынныг чылыг хөлөгеге кургадыр тургузупкаш, аксынга боп-борбак кылдыр чазаан хадың бөөшкүн суп каан. Чараш-даа, ажыктыг-даа эт бо!»

Комбуй бодунуң хойлаарагын мактаан: «Мээң Хомдудан бээр хойлап чоруур, суксун кудуп аар, бичии көгээржиим бо-дур. Ачам шала кевиг көгээржикти шиш хүлбүс мыйызы-биле угулзалап каастаптар. Көгээржик мырыңай кургай бээрге, элезинни төккөш, иштинге кургаг хоюг аът мыяа дыгааш, ыштыкка бир-ийи хүн азыптар. Ынчаар көгээржиктин болганы ол дээр кижиге. Көшкүн арат аъттыг чоруурда, суксун кудуп аар хойлаарак-даа, көгээржик-даа магалыг-ла болдур ийин!»

Ырак эвесте хойлар, өшкүлөр, сарлыктар, чылгы оыттап чораан. Сыдымнарын чайган чылгычылар кулунчактыг белерже аскырларны чагдатпайн, алгы-кышкылыг халдып турганнар.

Холурааш биле Комбуйга аныяк арат халдып келгеш, өөнче чалаан: «Кожавыстың оглунуң холу уштунганда, ооң кадырынын силерни кирипкен дээрге, силерни сүрүп келдим. Чаа божаан кадайымга дузалап көрүнер!» – деп, арат дилээн.

Өгте кирип кээрге, ааттынган кавайда чаш уруг эриннерин эмдинип каап, удуп чыткан. Иези-биле хин тудуш чорааш-ла, ооң иштинге чайганып чоранын сагындырар кавайга чайгадып өскөн чаш ыглаган эвес, хала чок өзер.

– Кавайга чайгадып өскен төл оожум боорундан аңгыда, кадык болур, – дээш, Холурааш хүлүмзүрөөн.

– Ындыг харын. Чүгле багай чүве оглумну хүнзедир эмзирип чадап тур мен, – деп, чаа божаан ие хомудаан.

Өгнүң эр ээзи чөпшээрээн соонда, Холурааш иениң изиг, кыза берген эмиин суйбап шинчилээш, таалынындан үргүлчү ап чоруур адыг дыргаа уштуп алгаш: «Бо мажаалай дыргаа-биле эмиинерни аяар суйбаар мен. Аарышкылыг болбас. Кортпаңар!» – дээш, чаа божаан иениң эмиин адыг дыргаа-биле хам аяар суйбап эгелээн.

Ол бүгүнү кылып тургаш, Холурааш чараазын чаштадыр чалбарып, домнап турган. Канчаар аараан чылдагаанын билип алгаш, хуулгаазын сөстөр-биле тарбыдап, ышкан эмигни адыг дыргаа-биле суйбавышаан. . . Хамның чараазы эмиинче чаштаарга, ие кайгап орган: чараа-биле база домнаарын бир дугаар көргени ол. Ынчалза-даа хам «иеже дүкпүрбөөн», аксынга хоюдуп алган ооң чараазы эмигниң ыжыын эвээжедип, аарыырын соксадып, аарыгга удур туржур камгалакчы күштерни оттур соп турары ол. Ооң адазы Конгур отка изиткен демир кыскашты азы бижекти дылы-биле шоюладыр сорупкаш, чараазын чыргалыг черже дүкпүрүптер чораан. Ону кылып тургаш, ол корткан улустуң оожум боорун сагындырып аар кижини.

Чараа дээрге, хам кижиде ала чайгаар бар болганындан ажыглаттыңгыр. Ындыг арга аарыг кижини бодунга бүзүрээр кылдыр база аарыгдан эттине бээрин сагыш алындырар.

– «Сезик-биле аарыыр, сүзүк-биле экириир» деп чоннуң мерген сөзүңге ылап бүзүрөөн, – деп, байырлажып тура, Холурааш немеп каан, – Сегий бээриңге ынаныңар, черле ажырбас, кадык апаар силер.

Өг-бүле-биле байырлашкаш, узун орукче аъттаныпканнар.

Холурааш эжин ам база чагып чораан, чүге дизе Тоолайлыгда дег, Барлык-Бажында кижини кырладыр кылаштаар арга чок бизеңнер, сүүрлер, чаңгыс тайзы базар болза, дөвүн хемнер дүвүңге кээп дүшкү дег, эзир безин элээн куду шүүргедеп ужуп эртер эңгимелер, өрү көөрге чүгле көк дээр көстүр ханы кашпалдарлыг, өшкү безин туруглай бээр куржааңгыларлыг, өй-өйде сөктүп чыдар көшкелерлиг черлер мында хөй.

– Кыжын күштүг шуурганнай бергенде, даглар, арга-эзим коогайнып, аң-мең ыжыкталып, хемнерже киргилеп кээр Барлык-Бажы ондактыг-ла! – деп, Холурааш эжин сагындырып чораан.

– Ылап ондактыг черлер бар-дыр, – деп, Комбуй чөпшээрешкен.

Өзеннерден сыстып баткан кара сугларны, шулурткайндыр ырлап чыдар шурулгактарны олар чарашынып, саарыгларны аъттары-биле ажа халдып чорааннар.

Хемчигештерде, өзеннерде теректер, пөштер ховар-даа бол, мында дыттарның үнгени хөлчок сырый. Одар-белчиир девискээри делгем, оът-сигенниң үнүжү бедик. Кадар, агы колдаан, артыш, шаанак, көк-кат, согуна, честек-кат, янзы-бүрү айыраңнаан чечектер болгаш оондаа өске үнүш аймаа элбек.

– Чүгле мында эвес, а Биче-Мөңгүн-Тайгада эм оъттар эндерик. Бир каттырынчыг тава-рылга болган чоор, Комбуй. Үңгүлчек Иргиттер аалы Үстүү-Ыймаатыга турда, оларга Алтайдан таныыры лама келген. Өгден үнгеш, чиигеп аар чер тыппайн, ол Үңгүлчекти кыйгырган: «Ээй, өңнүк! Кайда-даа дендии ажыктыг, ховар эм оъттар бар, ыңай-бээр базарындан безин коргуп тур мен. Каяа чиигеп аар чоор?». Ону дыннаан Үңгүлчек өгден ыракта элезинниг черде инек-даш чанынга ламаны эккелген. Оът-үнүш чок ол черни көрүп кааш, эмчи-лама хүлүмзүрүпкен: «Че, Иргит, ам өөңче чорувут».

– Оон чүү болган?

– Үңгүлчек Иргиттиң аалыңга эмчи-лама үш хүн иштинде эм-оъттар чыып, оларны канчаар чыыр, кургадырын, кандыг аарыгларга кандыг оът ижерин тайылбырлаан. Ынчан мен эм-оъттарны танып, билип эгелээним ол, – деп, Холурааш чугаазын дооскан.

– Силерниң аймаанар чүге анаа Иргит эвес, а «Каксаан-Иргиттер» силер? —

– Бичиимде мен авамдан: «Чүге Каксаан-Иргиттер бис?» деп айтырарымга, ол мынчаар тайылбырлаан: «Каксаан-Иргит дээрге бай Иргиттер дээни ол, чүге дээрге кышкы чижин олар төтпес, арткан эьди чазын кээп, каксый бээр боорга, Каксаан-Иргит дээн». Бисте мал черле хөй. Балык, аң эьди арбын боорун чажымдан-на эскерер кижини мен.

– Аспаты хем эриинде керен-казахтар бар. Аспатыда тыва араттар олар-биле казах дылда чугаалажырлар, – деп, таакпылавышаан, Холурааш улай хөөрөөн.

Чугаалажып чорааш, Барлык-Бажында ийи өг чанында келгеннер. Ында хөй кижини хыл-бык-дой эрттирип турган. Тыва чаңчыл ёзугаар бичии уруг үш харлаптарга, бажын кыргыыр. Ол байырлалче чаа тывылган үш харлыг кижини танып, билзин дээш чоок төрелдерин, өңнүктерин чалаар.

Холураашты мында Довуктуң кадырык холун эптей тутканын, чаа божаан иениң эмиин эмнеп каанын билир болган. Дайынга тиилээн ол ийи эрни дөрже чалааш, ак кидис кырынга сүттүг шайлыг хөнекти, ааржылыг далганны, саржагны, шимелиг көгээржикти салып кааннар.

Кырган-ачазы оолдуң бажын суйбааш, ак кадак баглап каан хачыны хүнгээр солагай таладан оң талаже үш катап дескиндиргеш, башка дегзир. Бажының оң талазындан каш дүктү кыргааш, авазынга бергеш: «*Кыргыыр дээш кыргывадым,*

Кырган-Чиңгис номнады.

Кезер дээш кеспедим,

Кезер-Чиңгис номнады.

Моон соңгаар өссе-өссе,

Боошкунуң чагыштыг бол!

Кодангылаштыр агара кырызын,

Хойгулаштыр калбара семирзин! – деп, йөрөөл салгаш: «Мен сээң баштайгы бажын дүгүн кыргыдым, ынчангаш сеңээ бора бени, Сылдыс-Шокар кулунчаа-биле кады сөннедим! Бажындан чыттап каайн, оглум» дээн.

Улуг өгбени дөрге Комбуй биле Холурааштың чанынга олуртуп каан. Тываларның ынак чеми – изиг ханны, чаа эскен эьтти аалчылар баарынга дөрге салгаш, өгнүн эр ээзи шимелиг дашканы улуг өгбеже сунган.

Ол ышкаш кырган-авазы база йөрөөр: «*Торлаа дег өөрлүг болзун, тогдук дег каас болзун! Эш-өөрү бүдүштүг болзун, эрес, омак чурттазын!* Мен сеңээ ак анайлыг ак өшкүм берип тур мен. Мен ышкаш узун назылыг, удаан чыргалдыг бол, оглум», – дээш, кырган-авазы оолдуң бажын чыттааш, каш дүк кескеш, авазынга хүлээткен.

– Чаштар – Үстүү оранның биске белээ-дир. Олар хөй болган тудум, биске улам эки. Сарыг хураганныг, кара баштыг ак хойну сөннеп тур мен. Таптыг өстүрүп аар сен. Күштүг болгаш угаангыр-сагынгыр бол! – дээш, Холурааш оолдуң бажын чыттааш, каш дүк кескеш, дамчыткаш, немеп каан: – Азаан хураганныг хоюмну Довуктуң ада-иезиниң өөнден ап аар эвеспе.

Кижини бүрүзү оолду чыттааш, бажының дүгүн эвээшти кескеш, бир-ле эки чүүлдү күз-ээш, мал-маган азаап турган.

Холурааш үш харлапканда, ооң кескен бажының дүгүн тускай хапка шыгжап чораанын, каш хонганда бажын дескилештир таарып каанын, белекке берген мал-маганны ада-иези имнеп берип, дыка өскенин сактып орган.

Оон дой-даа эгелээн. Хамык чон ам калга-дөрбетти кайгаткан Кара-Сал Хүрең-оол Хонак оглун хөөмейлээрин дилей бээрге, ол каргыраа-сыгыдын катай хаара бадырган:

Аралашкан арбын чоннуң

Агым суглуң Барлымайны.

Дөртен-бежен кезиглерлиг

Төктүп баткан Барлымайны.

Кара-Туруг бажынайда

Каарган чүглүг согунумну.

Ээр-Туруг бажынайда

Эзир чүглүг согунумну, у – деп, Хүрең-оол ынчаар аян туда бээрге, чамдык уян сеткилдиг улус ишти-хөңнү кударааш, ыглажы берген. Чүте дээрге ооң ол хөөмей-ырында төрөөн чурту каракка көзүлген дег эргим боорга ындыглар. Хүрең-оолдун хөөмей-сыгыдын Холурааш таалап дыңнап оорарга, сагыш-сеткилди чалгынналдыр хөлзедир кижиги бооп-тур. Ол ам даглыг черниң сыгытчызы бол, хөрөк-чүрээ көвүдөп, хову каргыраазын хоюңнадыр сала берген.

Ыр-шоор чаңгыланган аалда улус-биле байырлашкаш, аалынче челзипкеннер.

Саадак артче чоокшулап келгеннер.

Мында Тываның эң бедик, ыдыктыг арттары – Саадак, Көге-Даваа, Сыын-Баштыг бар. Кажан Барлыктың Оргу-Кызыл сынындан харай бээрге, Моолдун Чингилик биле Каргыраа сыннары, Успа-Хөл деп улуг хөл көстү бээр. Шаанда мөңгүн-тайгажыларның: «*Чингиликтин сынынайдан шинчип көрүп орарым кай. Каргырааның сынынайдан харап көрүп орарым кай*», – деп ырлажып турган черлери ол.

Көгү-шыгы сүстүп, дөжелип чыдар, чечек-чимизи черниң өңүн каастап челбип турар, арга-эзимден артыш-шаанаксыг, пөшсүг, чойганзыг агаары айдызап турда, бо Барлык-Бажының агаары арта сериин, бир-ле дываажан ораны сагындырар. Ол бүгүге таалааш, кижиниң ала-чайгаар ырлаксаазы кээр: «*Айыраңнаан хөлбең шыкка аңдаштанып чыдыксаар мен. Аңдаштанып чассып алгаиш, аян ырым салыптар мен...*»

Хаялардан сыстып баткан, кылаң суглуг дамырак шулурадыр агып чыткан. Сыг дээр сырын чок, шып-ла шыпшың. Дуюглардан чайлай ушкан ховаганнар, кара-кызыл чалгынныг шартылаалар, аъттар дуюгларының даажы харын ыржымны үрей бээр.

Хенертен ол шыпшында чаңгыс аай, бирде чавыс, бирде бедик аяңны кончуг үн дынналырга, Холурааш хая көрнүп кээрге, артында чораан Комбуй хөөмейлеп чораан. Ол хөөмейден төрөөн чериниң хостуг-шөлөөн хову-шөлдери, ынак Мөңгүн-Тайгазының меңги харлыг даглары, боду бүткөн бойдус чурумалы ала чайгаар карактарда чуруттуна берген.

Комбуйга чергелештир ам Холурааш сыгыртып эгелээн. Арыг, бедик ооң сыгыды дошкун соок бойдустан чара-чире чүткээш, кыңгырадыр ырлап чыдар дамырак кара сугнун шулураажын, чылыг, чырык хүннү сагындырып, сагыш-сеткилди тааладыр доюлдурган. Комбуй биле Холурааштың хөөмей-сыгыды бирде аңгы, а чамдыкта чаңгыс үнге каттыжа-даа бээр. Оларның ынчаар хөөмейлеп-сыгыртып чоруурунга калга-дөрбетти кайгаткан, кайгамчык хөөмейжи Хүрең-оол сорук киирип чалгынналдырган.

Төнмес-батпас хову-шөлдерге, бедик, кадыр дагларга, Хомдудан бээр дайылдажып, үр хуусаада аъттыг чоруп чорааш, хөөмейниң тывылганын баштай Холурааш төөгүлээн: «Ада-иезин оскунган өскүс бир оол даг эдээнге хаяларга үш чыл чурттап тургаш, бир катап ол чааскаанзыралдан мунгарап, хаялар чаңгызы өттүнүп, ырлап орган. Ооң ол ырызын хат кижилерге эккээрге, ол ырны хөөмей диги берген чүве дээр...».

Хөөмей кижини кайгадаптар, харын-даа коргудуптар ийикпе азы сагыш-сеткилди хайныктырар. Кажан кежээ ону дыңназыңза, ынаар бир ховуда бир кижиги эжин кыйгырган дег ийикпе азы кажан-даа эгидип албазың бир-ле чүвеге хомудап ыглаан ышкаш боор. Даң бажында хөөмей-сыгыт даглардан чаңгыланып чуулгаш, хүннү далаштырганзыг, харын-даа «бис шагда оттуп келдивис, хүнүм, даглар артындан харап келгеш, бистерни чырыт, чылыт!» деп негээнзиг боор.

Ам Комбуй немеп каан: «Азы болза хөөмей эңгин (ава-теве) үнүн өттүнген-даа ышкаш сагындырар. Оглу өлгенде, эңгин халып-шурап, бодаганның өлген черин үш чыл тегерип, киргиредир ыглап кээр дигир».

Мөңгүн-Тайга дээрге, Тывада эң бедик даглар ораны. Мында даг каргыраазы неперөңгей. Холурааштың кулактарында ам ачазының каргыраазы чаңгыланы берген.

Кадыр арттарны ажып, шапкын хемнерни кежип чоруп-ла органнар...

– Бүдүн чылда агаар кандыг боорул? – деп, Комбуй айтырган.

– Келир чылдың агаарын чыл бурунгаар билип ап болур. Чижээ, күзүн теректин бүрүлери адаандан өрү саргарар болза, үнер чыл хүр болур. Бир эвес бүрүлөр үстүндөн куду саргарар болза, чаа чылда кыш соок, чыл дургузунда сооп кээр. Агаарның байдалы алды ай болгаш катаптаар. Бир эвес бир ай ортанда хар чагган болза, чеди ай ортанда чаъс чаар. Кыжын бир хүн шуурганнаан болза, алды ай болгаш хат хадыыр.

– Бир ай бурунгаар агаар байдалын билип ап боор бе?

– Бир ай бурунгаар агаар байдалын Айдан билип аар бис. Айда 30 хонук бар. Ай чаазында ай бүрүзүнүн 3-түн хүнүндө ай көскү болур. 2-ниң хүнүндө Айны бедик даг кырындан көөрүн кырган-ачам чагаан. Он дөрттүн хүнүндө – Ай кыза бээр; 15-те – хүрең-кызыл өннүг, боп-борбак, эң улуг апаар; он алдыда – ак-кызыл; чээрби ийиде – Ай өске талазынче көрнү бээр. Ай чаазында ай саң дорт турар болза, эки ай боор. Көрген кижиден ай оң талаже ийленчек, «ооргазынга ойталап чытса», чаъс чагбас, хат хадыыр, соок боор. Бир эвес «бурунгаар ийленчек» болза, хар азы чаъс чаар. Айның беш-сес; он беш-чээрби сес; чээрби беш-чээрби сес хүннеринде агаар ыяап өскерлир.

– Ам Барлык-Бажы чурттуг Мөге-Дагбаны хөөрөп бээн бе? – деп Холурааш Комбуйдан оюн эреп айтырган.

– Ол-ол. Узун орукту кыскаладыр хөөрөп чор харын.

– Саая Дешки оглу Дагбаның мага-боду улуг, чеже-даа чүс кижии аразындан хөрээ көстүп турар бедик. Барлык бажы чамдыкта чай-кыш чок хадып-шуурганнай бээр чер. Бир катап Пөштүг-Белдирге ооң өө кезек өглер-биле кады чайлап турда, кааң хүндүс хенертен күштүг хат хадааш, өглерни өпеннедир силгип, алгаш баар хире апаарга, Дагба девидээн уу-биле өглер чоогунда чыткылаан даштарны хоора соп колдуктааш, өглер базырып, чүгүрүп-ле турган дээр. Ооң ол колдуктап турган даштарын сөөлүндө барып ийи аныяк эр эмеглешкеш безин көдүрүп чадаан, оон моол мөгелер-биле шенежип көдүрерге, чаңгыс кижии көдүрүп албас хөлчок-даа аар болган-дыр.

– Дыка-ла күштүг шыырак кижии ышкажыл! – деп, Комбуй магадаан.

– Саая Дагба чоок-кавыга болгулаар Тываның база Моолдун найыр-наадымынга данды хүрежип, шүглүп, үжүүрлежип-даа чораан. Бир катап бир моол сумунуң байырлалынга баштайгы онагларын чииги-биле каггылааш, адак соонда аймактың эң шыырак мөгези-биле ийилээ хүрежи берген. Дагба өөрөнгөн аргазы – моюн дөзүндөн ийи холу-биле чыыра соп кыскаштааш, доңгайтыр шеле сога бээрге, удурланыкчызы арай боорда адырылгаш, «Дешки-ниң тенек оглу-биле хүрешпес мен» дээш ойталаан. Ынчаар орта Саая Дагбаны шүүлген деп санааш, шаңнаан. Ол дугайын Саая Дагбаны шаандан бээр байыр-наадымнарга хүрештирип чораан доктаамал мөге салыкчызы Саая Насык (шолазы Чеди-Моюн) өөрүшкү-маңнайлыг чугаалап келген.

– Моолга безин шүглүп турар черле шыдаар мөге-дир!

– Дагбаның кыс дунмазы Саая Чыпсынмаа Дешки уруу акызы дег улуг шыырак мага-боттук, хунан шарыжыкты саат чок көдүрер күштүг, ийи барба ишти арбайны баг-биле кошкаш, комнуг шарының кырынче хала чокка арта кааптар. Улуг пашта чемин өөнүн ээзи Узун-оол туруп алгаш, ийи холдап эзер, а Чыпсынмаа турбайн-даа, чемниг пажын улуг туткуужу-биле көвеглей туткаш, чаңгыс холу-биле эзип олулар. Саап орган сарлыктарын чыдыыргап, сарлык бугазы шаптыктап туруп бээрге, ийи мыйызындан алгаш, ойтур октааш, мыйыстарын шыкче кадалдыр идип кааш, сарлыктарын улай саай бээр джир.

– Кыс улус аразында ол-даа дендии-ле күштүг кижии-дир!

– Барлык, Тоолайлыгның эзирик эр улузу Дешки уруу Чыпсынмааның өөн ояр, кызыдыр коргар, эзирик эр улустуң ырмазын сыгар кижии-дир.

...Өскен-төрөөн чурту чоокшулаан тудум, Холурааш хөйнү бодап чораан. Төрөөн чурт дээрге, сээң төрүттүнген чериң болгай. Өгге төрүттүнүп кээринге, көңгүс аныяк ада-иен

сени өөрүшкүлүг хүлээп аарлар. Сеңээ, база бот-боттарынга олар ынак. Чуртталганның бирги хүнүнден сени долгандыр турар бүгү чүве сеңээ ынак. Чаш назынның чыдының экизин! Ылангыя дайын соонда чоок кижилериниң Холураашка чоктанчыын, оларны дүрген көрзе. Олар чокта чуртталга чок ышкаш. Холураашты кадайы, ачазы, кырган-авазы, дөргүл-төрели, өнүктери четтикпейн манап турарлар. Ону төрөөн Биче-Мөңгүн-Тайгазы манап турар, ол ооң меңгилерин эргиспес дээш бодунуң чүрөөнгө дыка камнап чораан. Ооң төрөөн чери артышсыг чаш чылдарын сагындырбышаан, мөңгө меңгилери чайынналбышаан, чүрээ-биле деңге соп чораан. Сактырга-ла, төрөөн арт-сыны ону кыйгырып, өскеп-бадып турганзыг. Долгандыр бүгү чүве ону: «Экии, мээң төлүм!» деп мендилээнзиг.

Чүгле Сойту эжи өлбөөн бооругай. Ооң ада-иезинче хая көрбейн, маң-биле шаап чеде бериксээзи келген. Хылбык-дой эрттирген өггө ишкен үш аяк шимези башты аартып, «Сойтунуң ада-иезинге чүү дээр кижини боор мен?» – деп, Холурааш ай-бажын тыппайн чораан. Дыка хөглүг, сонуургак, хөлчок ырлаар Сойту ындыг аныяанда чок апарган дээрге, бүзүрээрлер ирги бе? Сактышкындан чүрээ саргып чорда, карааның чаштары борбак-борбак бадып чоруун ол эскербөөн. Дайынга безин ыглаваан боду ам ыглап чораан. Сериин салгын эстенеди хадыырга, эрткен үени ол дам сагынган. Сагыш-сеткили саймаараан Холурааштың чүрээ эжин чидиргенинден ыстап, саргып-ла чораан.

Тиилелгелиг ээп чанып органнар. Ёзулуг кижини төрөөн чуртун кажан-даа утпас, чүгле өскөн аалынга келгеш, сагыш-сеткили оожургап, таалаар. Ооң Биче-Мөңгүн-Тайгазы өндүр бедик, ыдык сын. Ында, Бай-Оваа-биле кызыгаарда мөңгүн-тайгажылар үе-дүптөн бээр алтай, моол, казах кожолары-биле оларның дылдарынга сооттажып, найыралдыг чурттап чоруурлар.

Комбуй эжи-биле байырлашкаш, бодунуң аалының уунче хапкан.

Аалы чоокшулаан тудум, Холурааштың чүрээ улам дыңзыг соккан. «Олут улузу чугаалажып таныжар, чорук улузу ырлажып хөөрээр» – дижири дег, ол ырлап чораан: *«Караңгыда сылдыс караа – Каттыраңнаан карам караа. Бүлүртүңде сылдыс караа – Бүлдеңчинээн карам караа. Чанар хектин аялгазы чайлаг, эзим дола берген. Чаражымның сөглээн сөзү чарт-ла сөөкте сиңе берген. Маңганайның өртээр чери баглааш дорзуу ирөөн боор оң. Баштагымның сөглээн сөзү баарым, өзүм чылдып чору.*

Аалымга четпээн шаамда афдым аксын тыртпас-ла мен.

Анай караа четпээн шаанда аалдарже барбас-ла мен, – дээш, Холурааш ам хөөмейлээш, сыгыргы берген.

Холурааш Анай-каразын улам сактып чорда, аалының барааны көстүп келген. Баштай-ла ону ыды Мойнак өөрүшкүлүг уткаан. Оон – Анай, ачазы база кырган-авазы. Аалынга кээрге, кандыг кончуг эки чоор деп, Холурааш дыка өөрөөн.

Назы-хары шору дөгүй берген-даа бол, ындазында мага-боду шыырак көстүр Коңгур өөрүшкүлүг хөөрөөн: «Менди чаагай чедип келгениң аас-кежик болган-дыр. Ок-боо хараалынга аткылажып-боолажыры берге болгай. Өөрүп тур мен, оглум» – дээш, Коңгур оглунуң бажындан чыттап, аяар кужактапкаш, ыглапкан. Ону көргөн Севил тургаш:

– Оо, кижини өөрөөнде – бир ыглаар, хомудап качыгдаанда – бир ыглаар чүве-ле болгай. Ооргам бастырып чораан оглум ам кээп ёзулуг дайынчы болган ышкаш чүл, – дээн.

Дайындан Холурааштың ээп келгенин дыңнааш, кожолары, дөргүл-төрели Коңгурнуң өөндө чыгып келген. Дөрде аптара мурнунга ак кидис чаткаш, деспиге эът оваалай салгаш, ооң чанынга шимелиг ийи көгээржикти Анай тургузуп каан.

– Кандыг чордунар? Кайы-хире дайылдаштынар? Шупту дириг чанып келдиңер бе? – дээн айтырылгарга Холурааш удаа-дараа харыылап орган.

Хомду дайыны тыва, моол таланың тиилелгези-биле доозулганын дыңнааш, арат чоннун арын-шырайында өөрүшкүнүң аяны кирип эгелээн.

– Эң кайгамчык чүве – манчы-кыдаттарга удур дайынче бар чыткаш, кыдат садыгжыларны Чадаанага таңныылдап турганывыс, – деп, Холурааш хордап чугааланырга, араттар киленнэн: «Ол кандаай чувел? Болбаан чүве-дир оң».

– Аңаа удур чүве чугаалаан азы чигзинген кижилерни дораан шывыктап, эриидей бээр чорду, – дээш, Холурааш аякта изиг сүттүг шайын секпередир соодуп кааш, чугаазын уламчылаан: «Хомду шивээзин моол шериглер-биле кады долгандыр бүзээлеп алгаш, демниг халдаан бис. Шивээни буза тепсип, үреп, боолап тургаш, чаза таварып киргеш, хөй кыдаттарны тудуп алдывыс. Бурган авыралында бир чамдыывыс дириг, а өскелеривис – Сойту баштаан хөөкүйлер кижичеринде сөөк салдылар, – деп, Холурааш шайын ижипкеш, улай хөөрээн: «Кажан улуг шивээ чоогундан хайгыылчылар көөрге, кыдат шериглер бедик ханалар кырында боомонгулуг хараалдаан, а кажан шивээни чүк-чүктен так бүзээлеп алган турувуста безин манчы-кыдаттар дыка чоргаар: «Анаа-ла хой дорзуу дергилеп алгаш чорбайн, бистин-биле месилде-жир деп чүү ындыг мелегей апардыңар!» – деп медээлеп-даа турдулар. Кажан шивээ иштинче чаза булгап кирген үеде кижичеринде өлүр-чидерин-даа бодавас, шуудунга кире бергеш, чүгле дайзыннар кайы сен дээш ынаар чүткүүр, изиг тулчуушкун деп чүве ындыг бачымныг боор чорду. Тывалар Хомду шивээзин хостаан дайынга эң-не идепкейлиг, маадырлыг демисешкен болдур ийин. Сойтунуң хуулгаазын чат даштары хавы-биле черде уштуна берген болду. Комбуй биле мээң даштарым идегелдиг шыгжагылыг, даңды кады чораан болгаш ажырбадывыс» – деп Холурааш чугаазын дооскан.

– Чаттыг даштар бээри – мээң хүлээлгем-дир. Сойту-ла дыка хомуданчыг-дыр – дээш, Коңгур көгээржикте шимени эң улуг назылыг аңчы Успун ирейге сөңнэн.

Дашка бир долганып чорда, улустуң хөглүг-баштаа, ыгт-шимээни дам барган.

Хайны берген шайын Анай хымыжы-биле саарып-саарып, дузапкаш, сүттүг шайны ыяш аяктарга куткулааш, дамчыдарга, орган улус аартап ижип оргаш, хөөрешкеннер...

Эргенинде сыр даң бажында Холурааш аьтаны каапкан. Өгден үнген Севил хуунчукта сүттүг шайын тос-караа-биле оран-таңдызынче, дөрт чүкче «О, өршээ, хайыракан! Чоруу-ла чогузун!» дээш, уйнуунуң соонче чашпышаан, йөрээп чалбарып чыдып калган.

Холурааш удатпаанда улуг арт кырынга үнүп келген. Аьдындан дүшкеш, артынчакта көгээржиинде сүттүг шайын сизген ужу-биле дөрт чүкче хүнгээр ыдамнааш, аьш-чеминиң дээ-жизин өргээш, аьдының челинден дүк сывыргаш, адагашка баглап каан.

Арт кырындан көөрге, Мөңгүн-Тайгазы ыракта чыдып калган. Аян-чорукчу артты куду бадып орда, сериин салгын эстеңнэн. Дал дүьш турда, шыкта аалдарга челзип келген.

Хомдудан Холурааштың келгенин дыңнааш, улуг-биче аалдың улузу чыгып келген. Удатпаанда Холурааш Сойтунуң ада-иезиниң өөнде таваар чугааланып орган: «Тывадан Хом-дуже бар чыткаш, баштай-ла Моолдуң Улаан-Кумда манчы-кыдаттарны тиилеп алдывыс. Оларның хунан боозун чазылдырыптар арга-шинектиг арат Сүлдемниң ачызында когарал чок болдувус. Оон Хомдуже хаптывыс. Улаан-Кумда шивээге көөрге, Хомду аажок быжыгланган шивээ болду. Моол шериглер-биле кады ону долгандыр бүзээлеп алгаш, демниг халдаан бис. Аңаа алызындан эрес-шоваа, часпас адар силерниң оглунар эрес-дидим тулушкан. Ол чүрэнче өттүр бооладыпкаш, шыдашпайн барды. Октан камгалаар чат даштары хавы-биле уштунуп чаштай бергени харааданчыг болду. Хомдуга коргуш чок эрес-маадыр тулушканы дээш оглунар Сойтуну салгал дамчаан дайынчының өлүм чогуң оштаан бо дээди шаңнал-биле шаңнаан, – дээш, кырганнарга мөгейгеш, бөртке чиңзе-дошканы – шокар борбакчыгашты Холурааш быжыглап каан.

Олар дайындан оглуңуң эеп кээрин четтикпейн манап турганнар. Барып-барып, мындыг медээ манаваан кырганнарны Холурааш оожуктуруп: «Чүгле силер эвес, а хөй кижичерин бо дайынга чидирген. Кадыг-быжыг болуңар, хүндүлүг кырганнарым!» дээн.

Сактыышкыннардан сагыш-сеткили хөлзеп эгелээрге, улус мурнунга карак чажы төкпес дээш, «Байырлыг, менди чаагай!» дээш ол аьттаныпкан...

Манчы-кыдаттарны тиилээн соонда амыдырал шору апарып, мал-маганы көвүдөп, адазы-биле аннаары ховартаар боор деп Холурааш идегеп чораан.

Бнчалза-даа чедип келгеш, мурнундаазынга көөрдө, байдал дорайтаанын эскерген. Ийи чүс хойдан үжөн борбак хой арткан, үш өшкү, алды аът бар, сарлыктар харын ийи башка өскөн. Ол дээрге Мөңгүн-Тайга иргиттеринге ортумак шыдалдыг өг-бүлө-дир.

Шупту араттар байларда хөлечик хевээр. «Бистиң чуртувус яды хевээр, чүглө байлар харын дам байып, дажараан-дыр» – деп бодал Холураашты хөлзеткен.

5. КУНДУКАЙ

Мөңгүн ышкаш чайынналып чыдар мөңге меңгилерлиг Мөңгүн-Тайганың дагларында буянның болгаш каржы сүнезиннер бар дээш мөңгүн-тайгажылар шаг шаандан арттар-сыннарга чүдүп, чалбарыыр чораан. Кижилерни, мал-маганны камгалаар, хайыралаар кылдыр оран ээзинге чалбарып, арт-сыннарда овааларга ак чемин чажып, аыш-чемнин дээжизин сөңнеп, аьдының челинден сывырган дүктү адагаштарга баглап чораан.

Холурааш биле Комбуй тайбың ишче кирип, мал-маганында-ла барган. Аңчылар күш-хүнезинин, далган-тараазын соктап ижени берген.

Комбуйнун өөнге кирген улус өгнүн дөрүндө аптара кырында кылаңайнып чайынналып турар көк чиңзелиг кара киш кежи бөрттүн дугайында аразында улуг сонуургал-биле чугаалажып турган.

Холурааш биле Комбуй Хомдудан келгеш үр болбаанда, Бай-Оваага Биче-Мөңгүн-Хайыраканның камгалакчы күштеринге тураскааткан дагылга болур деп чар тараан. Дагылга үезинде өг-бүле бүрүзү чогумчалыг болзун дээш бурун өгбелерден өг-бүлелер аас-кежикти, мал-маганның улам өзерин дилеп алыр. Ынчангаш чон: «Магалыг, бай Мөңгүн-Тайгам» деп ырлажы бээр ужуру ол. Дагылгаже чалаткан кызыл-сарыг тоннарлыг моол ламалар ширтектерде саадаан. Оларның эгин ажыр октаан чидиг сарыг кожааларының ужу оорганы куду баткаш, белинде кур апарган. Хамык дүжүметтер чүзүн-баазын торгу-маңнык, хорагай, сууйлумбу кеткен, былгаар кадыг идиктерлиг сөктүп келгеш, ламаларның чанынга олбук-кудустарга саадапкан. Аъттыг, чадаг араттар шуут имилеме, ындазында хөлзээзинниг, хайымны кончуг. Мөген-Бүрен хемнин эриинде даштар азы дыттар бүрүлери дег хөй кижичыылган байырлалда үр үеде көрүшпээн төрелдер, өңнүктер куспактажып, каткы-итки, оюн-баштак хөөрежип турганнар.

Алтай, Моолдан келген таныштарын Холурааш көрүп кааш, амырап, олар-биле алтайлап, моолдап чугаалажы берген. Мөңгүн-тайгажылар чүгле бот-боттары-биле төрелдежир эвес, а харын-даа өске сөөк моолдар, ылаңгыя алтайлар-биле өң-тала чон. Алтайларның ёзу-чаңчылдары, тоолдары, ылаңгыя алтай дылы оларга аажок чоок боорга, өң-тала боорундан аңгыда, кудалажы бээри удаа-дараа болгулаар. Өң-тала болган ийи кижичыылдарын, тоннарын, бижектерин, кымчыларын, бооларын безин солчуп аарлар. Баштарын чытташкаш, куспактажыр: «Бөгүнден эгелеп, чаңгыс аданың, чаңгыс иениң хан төрел оолдары болдувус, моон сонгаар кады төрээн халышкылар дег эдержир бис» деп бот-боттарынга ааш кыннырлар. Оон бодунун өг-бүлезинге баргаш: «Мен Хүнге, Айга, ыдык Мөңгүн-Тайгага, Иргит аймааның Холураашка өңнүк болур даңгырак сөзүм бердим. Мээң берген даңгыраамны силер база сагып, ожаар силер» дээр, а Холурааш бодунун өг-бүлезинге келгеш, база ынча деп даңгыраглаар. Ындыг чаңчыл тываларның кожалары-биле сагыш-сеткили чаңгыс аайлажып, бот-боттарын сонуургажып, хүндүлежирин бадыткап турар...

...Байырлал шуудап, тыва кижичыыл бүрүзүнүн чүрээнге эргим, чоок хүреш эгелээрин чарлапкан. Ламаларның шан, кеңгирге, коңга, дамбыразының даажы оожумнап, мөгелерниң атшолазын адап, кыйгырып, алгыш-йөрээлин чазаанчылар сала берген. Чоннун ынак мөгелери – Кундукай, Калчан-оол, Дагбы, Мырза, Докур алышкылар хүрежир үлүүн манап орда, долгандыр көк кырында орган чон хүрештиң эгелээрин база-ла четтикпейн манаан.

Алдан дөрт мөгени девидип үндүрүпкен. Хамык мөге девип-самнап келгеш, бөлүк дүжүметтерниң мурнунга кээп, дөңмээн часкааш, дедир ээп чорупканнар.

Оларның аразында ынак мөгези Кундукайны көрүп кааш, Холурааш дыка өөрээн. Ол хүрешке кара чажындан ынак. Байның оглу Сүте ойтулааш үезинде оон душтуу Анайже туралай бээрге, бодундан назы-хары улуг, эът-ханы четчир Сүгени хүрешке тиилеп алганын дүүн

болган дег сагынган. Ынчангаш ол хүрешти дыка үнелээр, мөге Кундукай дег маадырларга чоргаарланыр.

Хүреш болур аянда көк кырында көрүкчүлөр саадапкан. Бир талада шииткекчилер чоогунда дүжүметтер биле ламалар, өске талада – арткан чон. Шииткекчилерден ырак эвесте кара-салдар төрөл аймаандан Хүрең-оол аът баштыг игилин аянынг ойнавышаан, мөгелерни хей-аът кирип, хамык чонну тааладыр хөөмейлээн орган.

– Кажан-чежен Барлык-Бажындан Хүрең-оол халдып келген дээр сен! Ол хүреш болган черге ыяап хөөмейлээр. Эң сөөлгү салыгга чедир игилин холдан салбас. Кажан хүреш адактылып турда: «Шаг шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле чытпас, чаа үе чедип кээр» деп түннээр болгай, – деп, Комбуй Холураашка тайылбырлап орган.

Хүреш эгелээрининг бетинде Холурааш Мөңгүн-Тайгада сураглыг тоолчу Чанчы-Хөөнүн «Боктуг-Кириш, Бора-Шээлей» тоолунда мөгелерни сагынган: *«Даң бажы шара-хере, даиш бажы сарыг шокар чорда, Саратай-Мөге кара черни сиртиледи, көктүг черни хөлбеңнеди девип чоруп олуруп-тур эвесне. Боктуг-Кириш удур девип чеде бээрге, ийи эр-даа дээриглен дээскинчип, эргилчип, долганчып туруп-туруп, „Кап-шак!“ сегиржип алгаиш, үш айның тозан хонукта тутчуп келгеш, Боктуг-Кириш эптиг түдүжүңга кире халып кээрге, Саратай-Мөгениң ийи колдук алдындан часкааиш, каптагайны хайындыр, делегейни дээскиндир, үш айның тозан хонукта бөөлдеп-бөөлдеп, иеден төрээ-ле чүве каап көрбээн эмдик чан башка чайлыг салгаиш, көк дээрни хөлбеш кылдыр, кара черни сирт кылдыр, көк дөңнүң кырынга көѳп-бел-дирин уу чоруй дүжүрүп ап-тыр эвесне...».*

– Мээң мөгем Кундукайның чүгле чаңгыс көрүжүндөн кошкак мөгелер корга бээр. Ооң мөге өгбелерин чон ам-даа сактыр. Түрлүг күштүү-биле, авааңгыры-биле ол боду база алдаржаан. Бодунуң онаан манаан Кундукай бо-дур, – деп, ыткыр үннүг чазаанчы мөгезин чарлаан.

Аңаа удурланыкчы мөгениң чазаанчызы харыылаан: «Даг дег бедик, кончуг шыырак мөгемниң содак-шудаа сыңышпайн тур. Бичииден манап көрүңер!»

Ол байырлалда моол, казах, алтай мөгелерни болгаш чуртташтарын тиилээш, Кундукай шүүлген. Ам база төрөөн чуртун, төрөл чонун алдаржыдып, Хүрең-оол ыянгылыг хөөмейлээн. Шүүлген мөге Кундукайга ужа-төштүг бышкан хой эъди, улуг көгээржик долу шиме сөңнээн. Ужаның чаан дилиндектей кескеш, чонунга үлеп, шимени ишкеш, төрөөн черин, чонун алгааш, тендиш дивейн, девип-девип, аалынче ол аъттанып турда, алтай, моол, казах аалчылар аразындан моол дүжүмет туруп келгеш, хөйге чарлаан:

– Кандыг кончуг чоргаар, түрлүг мөге Кундукай боор! Шүүлген мөгени Моолда бистиң сумувустуң байырлалынче чаладым.

Хамык улус аъттаныпкаш, аалдарынче арлы берген.

Моол дүжүметтиң чалааны-биле Моолдуң ол сумузунче Кундукай баштаан тыва мөгелер удатпаанда хапкан. Оларны Холурааш үдеп чораан.

Орукка Кундукай Мөңгүн-Тайганың мөгелерин мактап чораан: «Мөге Калчан-оолду көрүңер даан, менден оранчок узун, хөрээ делгем. Кажан ол Дончук кадайның өөнче чоок-шулап кээрге, араттар аът шалбадап чадап турган. Аът дес кажааны ажа халып чыдырда, Калчан-оол аъттың будундан сегирип алгаш, дедир кажааже киир октапкан. Ону көрүп каан Дончук кадай: «Аа богда! Чүү кончуг күштүг кижиги сен, оглум! Хой, өшкү эвес, барып-барып аътты ынчаар октаптар аан» дээн. Оон сүттүг ыяш хуунчугун өөндөн үндүрүп эккелгеш, тоскараа-биле сүттү мөгеже, дөрт чүкче хүнгээр чалбарып чашкылаан.

База бир солун таварылга: көште өг чүдүрген сарлык шарызы дагны өрү үнүп чадай берген. Сарлыкты көдүрерин оралдашкан улус чадап каарга, Калчан-оол эгиннеринче өгнү арта каап алгаш, дагны өрү чадаг үнүп каан. Карак чивеш аразында ол хире аар чүьктүг мөге чаңгыс-даа дыштанмайн, дагның кырында дыштанып орган.

– Кончуг мөгелер Допур биле Борашты билир силер бе? – деп, бодун мактаарга ыяткаш, мөге Калчан-оол куюскан.

– Оларның дугайын бүдүн Мөңгүн-Тайга билир, чүге дээрге хүреш төнүп чорда Допур биле Бораш ийилээн артарлар, – деп, Холурааш дөстүнмээн.

– Кайызының-даа күжү дең, хамык аргаларын билчир болгаш үр хүрежирлер. Чамдыкта көк кырында орган көрүкчүлөрүн ажа халааш, барык чартык хүн хүрежир улус. Улустун хөй кезии манап чадааш, төнчүзүн көрбейн, чана бээр турду.

Мөге Допурнуң чайлаа Тоолайты хемниң бажында. Чанында хөлдер хөй-даа болза, ол чүглө Борбак-Хөлден балыктап чайлаар кижии. Борбак-Хөлдү чуртташтары ам Допур-Хөлү джирлер.

– Солун чугаан дээш четтирдим, Кундукай! Сен түрлүг мөге боорундан ангыда, кончуг хөөрээр чечен-мерген-дир сен, – деп, Холурааш ону мактаан.

Чугаалажып чорааш, чалатканы Моолдун сумузунда чедип келгеннер.

Шаң, кеңгирге, конга, дамбыразының даажы оожумнап, аыш-чем чооглаарынче чалап турар болган. Одаг долгандыр орган улуска дүлгөн эът үлөп турда, дүжүметтерге аңгы эң амданныг чем, эң семис эът сөңнээн.

Аыш-чем чооглаары адакталып орда, аът чарыжы эгелээнин дыңнаткан. Оон мөгелерниң ат-шолазын адап, кыйгырып, алгыш-йөрээлин чазаанчылар сала берген.

Кундукай ышкаш дуржулгалыг мөгелер төлептии кончуг содак-шудаан эде-хере тыртып эгелээн. Чазаанчылар шииткекчилер-биле дугурушкаш, мөгелерни четчелээн.

Хүреш болур аяңче көрүкчүлөр чоокшулады олургулап алган.

Баштайгы мөгелер тутчуп кирипкен. Бир кижии октадырга-ла, улустун моол дылда алгы-кышкызы дендеп, ыыт-шимээни-даа хөлчок.

Бирги салыгда Калчан-оол бодунуң үлүүнде моол мөгени саат чокка октап алган.

Чазаанчы ам Кундукайны кыйгыра берген: «Мөге Кундукайның онаан үндүрүнэр!»

– Баштай онаамны октап аайн, оон девири кай баар» – деп, Кундукай девигге хөй күш үндүрбейн чораан.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «Литрес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на Литрес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.